

Marš divizije od Glamoča do Zlatibora i borbe u Srbiji

Izbor pravca marša i pokreti do izbijanja pred Drinu

Kada je nakon više od mesec dana iščekivanja, 17. jula 1944. godine primila radiogram od Vrhovnog štaba da odmah krene na marš prema istoku i Srbiji, 6. proleterska divizija »Nikola Tesla« vodila je sa 2. i 3. brigadom žestoke borbe na južnim i jugoistočnim prilazima Glamoču, dok su joj ostale snage bile van borbenog dodira sa neprijateljem u pripremama za marš. Štab divizije i štabna četa nalazili su se u selu Čoslije, inženjerska četa u selu Radaslje, brdska baterija u sastavu 2. brigade, divizijska intendantura i divizijska bolnica u Glavicama. Prva brigada neangažovana u borbi imala je dva bataljona u rejonu Mliništa - Gerzovo, a druga dva bataljona sa Štabom brigade i prištapskim jedinicama u rejonu Dubrave, Halapića i Glavica.

Od 5. jula kada je 6. diviziju stavio pred svoju neposrednu komandu, Vrhovni štab se brinuo o njenim pripremama i prebacivanju u Srbiju. Dana 14. jula u Štab divizije stigao je radiogram od Vrhovnog štaba: »Prikupite snage i pripremite pokret. Treba da uđete u sastav svoga korpusa. Pitanje je pravca pokreta: da li za 1. divizijom ili preko centralne Bosne. Promislite i vi o tome pa nam javite«. ⁴⁶³ Sutradan su o ovome obavješteni štabovi brigada i pripreme za pokret su odmah počele. Ranjenici i bolesnici (95 ranjenika - od toga 20 na nosilima, 61 konjanik i 135 bolesnika) bili su 10. jula povereni Štabu 8. korpusa na dalju brigu.

Naredna četiri dana izmenjeno je više depeša između Vrhovnog štaba i štabova 1. proleterskog korpusa i 6. divizije. Najviše se obavještavalo o pravcu pokreta i komandovanju divizijom. Obaveštavajući Štab 1. proleterskog korpusa da je diviziji naredio da se pripremi za pokret Vrhovni štab mu je postavio i pitanje: »Da li je bolji pravac za vama (južno od Sarajeva - D.O.) ili preko centralne Bosne«. Već sutradan, 15. jula, stigao je odgovor da je bolji pravac za 1. proleterskom divizijom, s čim se Vrhovni štab složio i sledećeg dana saopštio Štabu 6. divizije: »Štab korpusa predlaže da je najbolji put i najkraći onaj kojim je išla 1. divizija. Prema tome vi treba da pođete tim putem«. ⁴⁶⁴

Mada je u telegramu od 16. jula prihvatio predlog Štaba 1. proleterskog korpusa i naredio diviziji da ide pravcem 1. divizije, Vrhovni štab je na predlog Todora Vujasinovića, koji je taman stigao na Vis iz istočne Bosne, promenio odluku i izgleda prihvatio predlog Štaba 6. di-

⁴⁶³ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 21, str. 148.

⁴⁶⁴ Isto.

vizije (dat na depešu od 14. jula), pa je 18. jula ujutro Štabu divizije javio: »Ja se slažem da vaša divizija krene preko centralne Bosne. . . Ovu smo promjenu donijeli poslije razgovora sa drugom Todorom Vujasinovićem«. Istog dana, nešto kasnije, VŠ mu je naredio: »Članove ruske i engleske misije pošaljite u 5. korpus i odmah krenite preko centralne Bosne«. Ubrzo zatim u Štab divizije sa Visa je stigao i telegram: »Vi ste pod našom neposrednom komandom i ne možete primati nikakva naređenja od Štaba 1. korpusa. Držite stalno radio-vezu sa nam«. O ovome je Vrhovni štab 18. jula obavestio Štab 1. proleterskog korpusa i naredio mu da diviziji ne sme davati nikakva naređenja.⁴⁶⁵

Pitanje pravca marša rešeno je, dakle, u poslednjem trenutku, kada je marš već počinjao i Štab divizije sa jedinicama napuštao rejon Glamoča. Kada je konačno defmisan pravac marša, Štab divizije rešio je da divizija maršuje uglavnom u jednoj koloni - prikupljeno, a samo izuzetno, kada to prilike budu nalagale, da se na kraćim odstojanjima maršuje u dve kolone. Da bi diviziju prikupio za marš, Štab divizije odlučuje da, pošto sve jedinice izvuče iz borbe i odvoji od neprijatelja, diviziju tokom 19. jula prikupi u rejonu Šemanovci - Blagaj - Pribeljci i da odatle sutradan rano otpočne marš preko centralne i istočne Bosne prema Srbiji.

Kako je bilo i planirano, 6. proleterska divizija »Nikola Tesla« do kraja dana 19. jula prikupila se u severnom delu Kupreškog polja u rejonu Šemanovci, Novo Selo, Blagaj, Rastičevo, Podovi, Stražbenice i Knežića košare, van dodira sa neprijateljem, pa je dugo očekivan marš u Srbiji mogao da počne.

Ujutro 20. jula kompletna 1. brigada sa Štabom divizije i divizijskim prištapskim delovima (osim brdske baterije i inžinjerijske čete, koje su bile pridate 2. i 3. brigadi) krenula je iz rejona Šemanovci - Blagaj i maršujući pravcem Pribeljci - Ljuša izbila tokom dana na reku Vrbas u rejonu Staro Selo - Doganovci. Uveče je prešla reku i put Donji Vakuf - Jajce i, nastavljajući marš tokom noći, ujutro prešla put Turbe - Jajce i bez zadržavanja produžila preko Gostilja prema Koričanima, gde je konačila.

U toku 20. jula 2. brigada je, sa divizijskom brdskom baterijom (dva topa), bez poteškoća prešla greben planine Vitorog i zanočila u rejonu Ilića, Popovića i Obradovića košare, severno od Šemanovaca, posednuvši sa 1. bataljonom Vukokolje (k. 1203). Istog dana popodne i 3. brigada je iz rejona Šemanovci - Novo Selo domarševala u rejon Vagan-Mala Ljuša, gde je prenočila. Narednog dana 3. i 2. brigada stigle su u rejon sela Ljuša, gde su predanile i uveče pregazile reku Vrbas, zatim prešla put Donji Vakuf - Jajce u rejonu Staro Selo - Doganovci, nastavljajući

⁴⁶⁵) AVII, k. 373, br. reg. 33/2-1; J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 21, str. 148, 166, 177, 183, 188, 190. Osim pomenutih bilo je još predloga za pravac marša 6. divizije. Tako je član Vrhovnog štaba general-lajtnant Sreten Žujović, koji je u Sandžaku dospao sa Štabom 1. proleterskog korpusa, da bi se priključio generalu Peki Dapčeviću, komandant Operativne grupe divizija (2, 5. i 17). pripremljene za prodor u Srbiju, predložio da Đoko vrši pokret preko Gacka« i da »usput, uz sadejstvo Hercegovaca«, oslobodi Gacko. Predlog je podržavao i general Dapčević. Tito je to odbacio i 17. jula Žujoviću i Dapčeviću javio »Đoko ne može učestvovati u nikakvoj borbi u Hercegovini«, jer su »njegovi borci isuviše iscrpljeni i treba im odmor i dobra hrana« (Zb. 11-13, str. 474).

marš bez odmora, ali odvojenim pravcima. Druga brigada je 22. jula prešla put Turbe - Jajce, u rejonu Grdovo, produžila preko sela Brvanci i na konak stigla u rejon Razvale - Paleš (tt. 1259), dok se 3. brigada po prelazu Vrbasa uputila desno od 2. brigade prema Gostilju, gde je uveče stigla na konak. Prva brigada je toga dana iz rejona Koričani stigla na Petrovo polje, dok je Štab divizije ostao u Koričanima, odakle je narednih dana prešao u Kruševo Brdo. Treća brigada je iz Gostilja stigla u rejon Koričani (Modri dol, Runjevica, Gaj, Baltići, Sažići) gde je konačila.

Ujutro 23. jula, pred početak marša, neprijateljska avijacija je iznenada napala logor 2. brigade u rejonu Razvale - Palež i nanela joj (uglavnom 4. bataljonu) prve gubitke na ovom maršu od 5 poginulih i 6 ranjenih boraca. Od 16. jula, kada su počele borbe na položajima Korična - Dolac (južno od Glamoča) pa do 23. jula brigada je izgubila 23 poginula, 34 ranjena i 3 nestala borca. Posle bombardovanja, brigada je nastavila marš prema Vitovlju. Kod Ponora je primetila neprijateljevu formaciju od oko 150 vojnika i da bi izbegla sukob sa njima skrenula je ulevo, preko k. 1261 prema Melićima. Otkrivši ovaj manevar, neprijatelj je pokušavao da napadne začelje kolone, ali ga je na ivici šume u rejonu k. 1063 na bliskom odstojanju dočekao 4. bataljon, koji je bio u zaštitnici, i u oštroj borbi ga odbacio nazad. Neprijatelj je ponovo napao i pokušao juriš, ali je ponovo bio odbijen. Za to vreme brigada je odmicala preko Melića prema Melini i reci Ugar. Bataljon se potom postepeno odvojio od neprijatelja i nastavio marš za kolonom, izgubivši 1 poginulog i 4 ranjena borca.

Pre nego što je brigadna kolona izbila na Ugar, na njenom desnom boku od sela Brdo pojavila se jača neprijateljska formacija od oko 400 vojnika u nastupanju prema Ovčini (tt. 1192) i Melićima. Pred nju je izbačen 1. bataljon sa zadatkom da je zadrži do pristizanja 4. bataljona i prebacivanja brigade preko Ugra. Bataljon je sačekao neprijatelja na bliskom odstojanju i snažnom vatrom odbacio ga unazad. Na ovim položajima bataljon se zadržao do mraka, sve dok se nije povukao 4. bataljon i cela brigada pregazila Ugar. U ovoj borbi bataljon se povukao za brigadom i oko 5,45 časova 24. jula stigao u sastav brigade u južnom delu sela Imljani. U ovim borbama neprijatelju su naneti znatni gubici, zaplenjeno je 10 pušaka i drugog ratnog materijala.⁴⁶⁶ Napad su izvršili delovi 13. puka 7. SS divizije »Princ Eugen« i 3. bojne domobranskog brzog zdruza. Odatle pa do Pivske planine 6. divizija se često sukobljavala i sudarala sa trupama 7. SS divizije, koja ju je stalno preticala i napadala s ciljem da je razbije ili bar omete. Pomoću otkrivenih radio-šifri Nemci su svakodnevno bili upoznati sa kretanjem divizije.

Već na samom početku marša nastupile su nemale poteškoće. U odbijanju neprijateljskih nasrtaja pale su brojne žrtve, sa znatnim brojem ranjenika koje je trebalo nositi i zbrinjavati. Reka Ugar je pređena uz velike poteškoće zbog njenog duboko usečenog korita kanjonskog oblika.

⁴⁶⁶ « Zb. IV-27, d. 107, 114; k. 801, br. reg. 13-8/II, 2-8/III, 9-12/8, 15/8; k. 802 br reg 27/6 28/6; d. 799, br. reg. 1/4.

I pored gladi i umora, marševalo se danonoćno bespućem - u najboljem slučaju - stazama po planinskom zemljištu, preko kanjona i dubodolina, bezbrojnih planinskih grebena, preko gotovo okomitih strmina i uspona. Uz put su odbijani česti manji i veći neprijateljski udari i nasrtaji, i lomljen otpor neprijatelja. Pri tome su padali najbolji borci, ranjenika je bivalo sve više, a sposobnih za nošenje sve manje. Pa ipak, nije ponestajalo volje da se uspe i savlada na izgled nesavladivo. Na tom dugom maršu ponosni Ličani, čije se junaštvo već pretakalo u legendu, bili su izloženi najsurovijim iskušenjima u kojima su se njihovi moralni, ljudski i fizički kvaliteti iskazali u punom sjaju.

Prešavši reku Ugar, 2. brigada je 24. jula izbila na Petrovo polje, gde se, uključujući i Koričane, nalazila glavna divizija koja je pristigla prethodnog dana i bila prikupljena na severozapadnim padinama Vlašića. Oko 12 časova 24. jula u rejonu Koričana od Vitovlja i Šišave napadnuta je 3. brigada od istih neprijateljskih snaga koje su prethodnog dana napadale 2. brigadu u rejonu Ponir - Melići. Cela brigada, osim 1. bataljona koji je držao položaj Badalište (k. 1464) - Pilića brdo (k. 1316) prihvatila je borbu i u oštrom sukobu prešla u protivnapad i odbacila neprijatelja prema Vitovlju i Gostilju, nanevši mu veoma ozbiljne gubitke od 25 poginulih (koje je ostavio na poprištu) dok su 2 vojnika zarobljena. Zaplenjeno je: 1 radio-stanica, 1 puškomitraljez, 1 automat, 13 pušaka, 2.500 metaka, nešto mina za minobacač, rezervnih cevi za puškomitraljeze, više šatorskih krila i razne druge opreme. Brigada je imala 1 poginulog i 1 ranjenog borca.⁴⁶⁷ Sutradan se brigada iz Koričane bacila u Kruševo Brdo.

U rejonu Petrovo polje - Kruševo Brdo divizija je ostala do mraka 26. jula, primajući hranu, municiju i drugi materijal koji su doturali saveznički avioni. Odatle pa sve do kraja marša (Zlatibor) divizija je marševala uglavnom prikupljeno. Upravo kada je Štab divizije u Kruševu Brdu 25. jula pisao zapovest za prelaz reke Bosne, nemački komandant Jugoistoka feldmaršal fon Vajks izdao je direktivu za operaciju »Rübezahl«, kojom je nameravao da spreči prodor »crvenih snaga« u Srbiju.

Na projektovanoj maršruti divizije, sa severnih obronaka planine Vlašić, isprečila se reka Bosna kao prva veoma ozbiljna prepreka, ne samo zbog svoje širine (vodostaj je s obzirom na godišnje doba, bio nizak), nego pre svega, zbog za neprijatelja izuzetno važnog snopa komunikacija (uskotračna pruga i cesta) koje je on brižljivo obezbeđivao i

⁴⁶⁷ Pomoću dekriptiranih radiograma štabova NOVJ uključujući i Vrhovni štab, Nemci su pratili izvršenje plana za prodor u Srbiju i činili sve da ga onemoguće. U sklopu toga pratili su i otežavali pokret 6. divizije. Glavni stožer domobranstva izveštavao je 25. jula o sudaru na Vlašiću, kod Koričana, ali pošto je »jedna partizanska divizija« i pored otpora »uspjela preći cestu Jajce - Turbe u smjeru sjeveroistoka, zaposjednuti su zaprečni postavi na odjseku Nemila (15 km s. z. Zenice) - Zenica, dok druge poduhvatne snage progone neprijatelja«. On 29. jula izveštava: »Neprijatelj ugrožava Vranduk« a sutradan kaže da se »u području Nemile i Vranduka vode teške borbe s neprijateljem«. U narednom izveštaju konstatuje: »Dijelovi dviju partizanskih divizija uspješli su između Žepča i Begova Hana prijeći r. Bosnu sa zapadne na istočnu stranu i spojiti se s jednom partizanskom divizijom južno od Zavidovića (spoj 6. i 16. divizije). Da bi sprečio 6. i 11. diviziju da pređu reku i upadnu u istočnu Bosnu, Štab 2. oklopne armije angažovao je pred njima u dolini Bosne 2. kozačku brigadu, 13. SS ojačani puk (bez 3. bataljona), 3. bataljon 14. SS-puka i delove 3. i 4. gorskog zdruga NDH, (Zb. IV-27, str. 680, 694, 697, 699; Zb. XII-4, str. 446, 899).

kontrolisao. Prepreku je trebalo savladati uz što manje borbe i žrtava. Štab divizije planirao je da se reka pregazi noću 27/28. jula, jednovremeno u tri kolone na širokom frontu. Prva brigada, sa intendanturom divizije, dobila je zadatak da reku pređe na odseku južno od Nemile do k. 564, 3. brigada severno od Nemile do Topčić Polja, a 2. brigada između Topčić Polja i Golubinja.⁴⁶⁸

Uveče 26. jula divizija je iz rejonu Petrovo polje - Kruševo Brdo krenula u koloni (1. brigada na čelu, 2. brigada na začelju) pravcem: Kruševo Brdo - Novakovići - Vučja planina - Oborišća i dan provela u rejonu Ravne bukve (k. 1345), Šerići, Velja (k. 1113), u nadi da će tokom noći uspeti izbiti na reku Bosnu i pregaziti je bez poteškoća do svanuća. Prva brigada se pred mrak odvojila i u posebnoj koloni prva krenula ka reci. Pošto je razbila izvesne neprijateljske delove na Želetvi (k. 1073), uz 2 poginula i 5 ranjenih boraca, ona je preko Orahovice izbila na reku i uspela da je do 6 časova ujutro pregazi i do 8 časova stigne u selo Gladoviće. Tu je stupila u vezu sa jedinicama 16. vojvođanske divizije koje su imale zadatak da je prihvate, ali zbog slabe veze to nisu učinile.

Glavne snage divizije (leva kolona) su tek uveče krenule pravcem južne padine Velja (k. 1113) - Starina prema selu Topčić Polju u nameri da se tokom noći prebace na desnu obalu. Međutim, duga kolona sa mnogo tovarnih konja, noću se sporo kretala, često kidala i zastajala, pa je 28. jula ujutro, kada je već trebalo da bude na drugoj obali, tek pristizala u selo Starinu. Prelaženje reke i komunikacija uz nju bilo je po danu nemoguće bez teških borbi i žrtava, pa je Štab divizije dalji pokret i prelaz reke odložio za sledeću noć. Jedinice su razmeštene po šumi u rejonu Starina. No, ubrzo su iz pravca Vranduka, s juga, i od Begovog Hana, sa severa, snage 7. SS divizije i 2. kozačke brigade otpočele napad na glavninu divizije. Treća brigada je u oštroj borbi tokom dana odbila sve njihove napade i odbacila ih nazad. Uveče je brigada postavila potrebna osiguranja prema Begovom Hanu i Nemili i obezbedila prelaz Štabu divizije, 2. brigadi i prištapskim delovima divizije. Istovremeno, sa desne obale reke, prelaz su štitile i pomagale 1. brigada i jedinica 16. vojvođanske divizije. Druga brigada, sa Štabom divizije i drugim delovima, pregazila je reku tokom noći kod Topčić Polja uz manje borbe, a potom je vršila prihvata 3. brigade, uputivši 1. bataljon pred neprijatelja koji se pojavljivao od Nemila. U to vreme 3. brigada je vodila teške borbe sa jakim neprijateljskim snagama koje su napdale iz oba pravca, od Zenice i Žepča, pa se tek pred zoru počela prikupljati i prelaziti reku. Oko 6 časova na levoj obali nalazio se još samo njen 3. bataljon sa Štabom brigade. U trenutku kada je od Žepča naišla jača neprijateljska kolona samo je njegova 3. četa bila prešla reku za glavninom, dok je bataljon (bez ove čete) sa Štabom brigade ostao odsuđen na levoj obali Bosne, odakle je potom odbačen i onemogućen u prelazu.⁴⁶⁹

⁴⁶⁸> Zb. IV-27, d. 109; k. 799, br. reg. 1/4; k. 797, br. reg. 14/3; k. 802, br. reg. 27/6, 28/6. x

⁴⁶⁹> Zb. IV-27, d. 177, 178, 182; k. 372, br. reg. 33/1. Ovaj bataljon se potom priključio 11. diviziji, kojoj je neprijatelj takođe onemogućio prelaz u istočnu Bosnu, pa se njom probijao i u Srbiju, da bi u sastav brigade došao u rejonu Valjeva 24. septembra 1944.

Po prelazu reke jedinice su teško savlađivale visoke strmine nemilskog brda (k. 826), od kiše još i raskvašene. Borci su se teško održavali u koloni posrtali su i padali od napora i umora. Divizija je 29. jula uveče zanoćila sa glavninom u rejonu Šagovića, a 1. brigadom u selu Bjela Voda u nameri da sutradan produži marš. Međutim, tog dana su se od Pepelera pojavile jake snage 7. SS divizije koje je trebalo odbaciti da bi se marš mogao nastaviti. Zajedno sa jedinicama 16. divizije, na položajima Ruda glave (k. 886) - Kapa - Vranića (k. 1017), u borbu je stupila i 1. lička brigada. Razvila se teška i obostrana uporna borba. Napadi su duže vreme bili bezuspešni pa su se uporno obnavljali. Najzad, uz podršku artiljerije i minobacača, neprijatelj je bio razbijen i odbačen prema Begovom Hanu. Zaplenjena je znatna količina oružja i municije. Samo 1. brigada je imala 7 poginulih i 35 ranjenih boraca.

Narednog dana divizija (2. i 3. brigada i prištapski delovi) je nastavila marš i preko sela Bjela Voda i Trešnjeve glave, 30. jula uveče, stigla na konak u Seoce, gde se zadržala naredna dva dana. Prva brigada je posle okončane borbe 29. i 30. jula nastavila marš i 31. jula popodne stigla u rejon katuna Ponori, gde se odmarala. Tamo su saveznici avionima doturali hranu i municiju za diviziju. Divizija je 2. avgusta nastavila marš i glavninom zanoćila u rejon Pogari, Zaruđe, Javornik, dok je 1. brigada dolinom reke Tribije stigla u rejon Vijaka - Krčevine. U Krčevinama se zadržala do 4 avgusta na odmoru i obezbeđivanju zaravni Ponor na koju je stizala saveznička pomoć. Oko 800 ustaških milicionera iz Vareša napalo je 3. avgusta 3. brigadu u rejonu Pogari i Zaruđe. U oštroj borbi brigada je uspela da ih zaustavi, a potom odbaci nazad.

Pošto je prilikom prelaska reke Bosne ceo Štab 3. brigade, osim načelnika štaba, bio sa 3. bataljonom odsečen i nije mogao doći u sastav brigade, ona je praktično ostala bez štaba. Stoga je Štab divizije formirao novi štab tako što je Milana Šijana, još rekonvalescenta pri Štabu divizije, postavio za komandanta a Matu Radulovića, do tada rukovodioca politodjela divizije, za političkog komesara. Dmitar Zaklan, koji je izvesno vreme sam komandovao brigadom, ostao je i dalje načelnik štaba. Ovaj štab je komandovao brigadom sve do Valjeva, kada joj se vratio odsečeni štab.

Iz rejona Javorik - Očevlje - Krčevine marš je nastavljen u dve kolone. Leva kolona - sve jedinice sem 3. brigade - marševala je pravcem: Očevlje, Musići i Kruševo i Medojevići. U desnoj koloni, kao pobočnica, marševala je 3. brigada pravcem: Ponikva, Zubeta, Hadžići, Rakova Noga, i u Četojevićima se zadržala na kraćem odmoru, da bi potom noću preko Medojevića 6. avgusta oko 11. časova stigla u šumu Palež. Pošto je Vrhovni štab 6. diviziju 4. avgusta 1944. potčinio Štabu 12. korpusa ona je, stigavši 5. avgusta u rejon Kruševo (1. brigada), Medojeviće (2- brigada) i Četojeviće (3. brigada), došla u neposrednu vezu sa snagama 12. korpusa. Te snage su se tada nalazile u rejonu Pihlica, Šeševaca, donjih Babina i Vrabaca i takođe su maršovale za Srbiju. Štab 12. korpusa bio je u zaseoku Ivazovići.

Pošto se prikupila u rejonu Knežina, Vrapci, Palež, kompletna 6. divizija, pripremala se 6. avgusta za produženje marša preko komunikacije Sokolac - Han-Pijesak. U tom rejonu su istog dana jači delovi čet-

ničkog Romanijskog korpusa napali 1. brigadu, ali su u kraćoj borbi brzo odbijeni. Isto tako, nemačka ubačena grupa (trup) napala je u šumi Palež Štab 3. brigade koja je takođe brzo odbačena. Diviziju su noću, preko Preljubovića napadali delovi 7 SS divizije (7. SS - izviđački bataljon) i 8. domobranskog posadnog zdruha, koji su već bili zaposeli komunikaciju Sokolac - Han Pijesak. Ovi delovi su razbijeni i divizija se kod Košutice prebacila na padine brda Kopito (tt. 1318, 1115) u rejonu sela Dolovi i Sijerci, gde je predanila. Uveče je divizija nastavila marš ispod brda Kopito, istočnim obodom Glasinca, i pravcem Dolovi - Šenkovići - Obrtići izbila na komunikaciju Podromanija - Rogatica, koju je pod borbom prešla 8. avgusta. Izvesni neprijateljevi delovi iz Rogatice sa nešto tenkova pokušali su da ometu prolaz, ali ih je 2. brigada odbacila nazad. Nastavljajući marš preko Ponora i Ždralovića, divizija je noću 8/9. avgusta izbila na reku Preču i pregazila je pod borbom između sela Prače i Renovice. Istovremeno, levo od nje, u rejonu Renovica Praču je prelazio i 12. vojvođanski korpus.⁴⁷⁰

Iako mala planinska reka, Prača je zbog dubokog korita kanjon-skog oblika bila značajna prepreka. Pogotovo što je njenim uskim koritom vodio, za neprijatelja, važan snop komunikacija (cesta i uskotračna pruga) koje su štatile i kontrolisale stalne posade po uporištima. Diviziji je na putu stajala utvrđena razvalina Pavlovac u kojoj su se nalazili delovi 8. domobranskog posadnog zdruha kao posada. Nju je trebalo brzo savladati i ukloniti s puta. Taj zadatak je izvršila 1. brigada uz pomoć brdske baterije koja je pogodila bunker kod razvaline Pavlovac. Brigada je niz strmu obalu naglo izbila na reku i razbila neprijatelja koji je bežeći pokušavao da se sakrije po grmovima, plastovima i šumarcima. Čim je pregazila Praču, brigada se orijentisala prema selu Prači radi obezbeđenja prelaza divizije. U tom je od Sarajeva naišao voz («Ćira») pun ustaša i domobrana. Prvi bataljon 1. brigade pod komandom Milana Tankosića, koji je nedugo zatim teško ranjen, stupio je odmah u borbu, odbio sve napade neprijatelja i zadržao ga sve dok se svi delovi divizije nisu prebacili preko reke i komunikacija, nastavljajući bez zadržavanja pokret prema selu Komrani. Istovremeno, pri prelazu reke Prače, jedinice 12. korpusa razbile su u Renovici, 4. satniju 2. bojne 8. posadnog zdruha, uništile jedan oklopni voz i zaplenile znatne količine oružja i drugog materijala.

Divizija je 9. avgusta stigla u rejon Orahovica - Bare, gde se prikupila i prenoćila. Rano izjutra tu su je napala dva bataljona 7. SS divizije iz doline Preče i od pravca Goražda preko brda Kamut (k. 1154) nešto slabije snage. Bataljonima iz doline Prače (Izviđački bataljon 7. SS divizije i 1. bataljon 13. SS puka), koji su zauzeli Cerice (k. 1267), Crni

k. 372, br. reg. 33/1; k. 589b, br. reg. 8-10; k. 797, br. reg. 14-61/2; Zb. IV-28, d. 2, 10, 19; Zb. XII-4, str. 450, 909. Iz reiona Očevlja divizija je marševala naporedo i desno od 12. korpusa potčinjene njegovom štabu. Naime, štab 12. korpusa, je izvestio Vrhovni štab 2. avgusta da, pošto 11. divizija nije uspela preći r. Bosnu, on nema uslova za izvršenje ranije dobijenog zadatka (verovatno preko Drine u Srbiju), pa je predložio da i oni krenu pravcem 6. divizije Vrhovni štab je 4. avgusta predlog prihvatio i 6. diviziju privremeno potčinio komandantu 12. korpusa. U ovom odnosu divizija je formalno ostala sve do Pivske planine, mada je potpuno samostalno deistvovala i marševala uz retke dodire i vezu sa korpusom, da bi 24. avgusta bila izdvojena i samostalno nastavila pokret u Srbiju (J. B. Tito, p. d., to 22, str. 20-22, 42, 56).

vrh (tt. 1408) i Krnju jelu (k. 1359), suprotstavila se 1. brigada, dok su snage iz pravca Goražda, pošto su zauzele Višanjanj (k. 1090), Vučja brdo (k. 1101) i Kamut (k. 1154), naišle na odlučan otpor 3. brigade. Sa nartljivim neprijateljem vođena je teška i oštra borba tokom celog dana. Obe brigade ulagale su velike napore da suzbiju neprijateljevo nastupanje i omoguće Štabu divizije, 2. brigadi i divizijskim prištapskim delovima izvlačenje sa ugrožene prostorije i produženje marša prema Bogovićima. Prva brigada je uspešno odolevala neprijatelju i tokom dana uglavnom održala posednute položaje, dok je 3. brigada bila primorana da uz neprekidan otpor postepeno, uzmiče, da bi izdržala pritisak i do mraka zadržala neprijatelja u nastupanju, u čemu je i uspela. U smiraj dana obe brigade su se uspešno odvojile od neprijatelja i priključile ostalim snagama divizije u rejonu Bogovići - Kolakovići.

Manevar, preko Zelengore, Pive, Tare i Sandžaka do Zlatibora

Po prelasku reke Prače i izbijanju u rejon Bogovići - Kolakovići bilo je planirano da se divizija, zajedno sa 12. korpusom, prebaci na desnu obalu Drine u rejonu Foča - Ustikolina. »Zajedno sa 6. divizijom prebacite se na jednom mjestu između Foče i Goražda« - telegrafisao je Tito 10. avgusta Štabu 12. korpusa.⁴⁷⁰ Međutim, neprijatelj je, budući upoznat sa namerama divizija preko dekriptiranih radiograma, već bio zaposeo dolinu Drine jakim snagama i zamišljeni manevar onemogućio. Osim trupa nemačke 7. SS divizije (2/13. SS puka, 3/14. SS puka i Mešoviti bataljon) u rejonu Foče, u rejonu Goražda nalazila se 5. bojna a oko Ustikoline 6. bojna 8. posadnog domobranskog zdruza, svaka jačine oko 1.000 ljudi.⁴⁷² Posedanjem ovoga prostora neprijatelj je jako otežao situaciju 6. divizije (i 12. korpusu), nabacujući je na veoma nepovoljno planinsko zemljište, prinudivši je da se u Sandžak probija dužim zaobilaznim putem bespućima Treskavice, Zelengore, Volujaka, Pivske planine i obronaka Durmitora.

U dogovoru sa Štabom 12. korpusa, Štab 6. proleterske divizije rešava da sa divizijom 11. avgusta skrene sa pravca prema Drini i Ustikolini (Bogojevići - Kolakovići) na jugozapad u rejon Jabuka - Kolunsko brdo (tt. 1405) i da se naredne noći kod Ocrkavlja prebaci preko komunikacije Foča - Kalinovik i nastavi pokret u pravcu Zelengore. Međutim, neprijatelj je još 10. avgusta zatvorio i ovaj pravac posedanjem Tjemnika (k. 1021), Pivnog dola (k. 712) i drugih položaja, pa se ni ova namera nije mogla ostvariti.⁴⁷³ U toj situaciji je odlučeno da se 6. divizija manevrom preko Treskavice probija u Zelengoru između Kalinovika i Nevesinja, a 12. korpus da pokuša prebacivanje preko Miljevine.

⁴⁷¹) Štab 1. proleterskog korpusa je 5. avgusta javio Vrhovnom štabu: »Ako Đoko prelazi Drinu kod Foče možemo uputiti lake delove da obzbede mostobran. Javite blagovremeno«. Kada je divizija već krenula prema Treskavici, on je 12. avgusta javio Štabu divizije: »Uputili smo dva bataljona da 13. noću zauzme Foču i obezbede mostobran vama i Lekiću« (k. 372, br. reg. 33/52-1; J. B. Tito, p.d. tom 22, str. 42, 55).

⁴⁷²) AVII, k. 372, br. reg. 33/52-15 Zb. 11-13, str. 674.

⁴⁷³) Zb. IV-28, d. 72, fusnota 3; Zb. XII-4, str. 920, 921; Zb. 11-13, str. 674.

Divizija je iz rejona Jabuka (ustikolinska) - Kolunsko brdo nastavila marš 12. avgusta pravcem Mrežica - Glušci - Mušiči do sela Krbaljine (severno od Kalinovika). Uz put su kod Dobrog Polja razbijeni delovi četničkog Romanijskog korpusa i zaplenjena im je komora, a potom su razbijeni i odbačeni još neki neprijateljevi delovi. Pokušaj divizije da se noću 12/13. avgusta prebaci prema Zelengori pravcem Krbaljine - Šivolje - Borija nije uspeo⁴⁷⁴, pa se vratila natrag. Dan i narednu noć provela je u rejonu Gvoznog polja, šaljući oficirske patrole prema cesti Kalinovik - Obalj radi izviđanja neprijatelja i zemljišta na pravcu daljeg pokreta. Ujutru 14. avgusta sa grebena Treskavice marš je nastavljen u dva pravca i u dve kolone. Glavnina divizije - sve jedinice sem 2. brigade - marševala je pravcem Lukavac - Šestaljivo - Hotovlje prema Obiju. Tu je istog dana prešla komunikaciju Kalinovik - Nevesinje, razbivši pri tom manje delove nekih četničkih i nemačkih jedinica, da bi na konak stigla u rejon Slatina bara. Radi obmane neprijatelja i obezbeđenja glavnine od Kalinovika, 2. brigada je sa Gvoznog polja upućena pravcem Begov do (k. 1243) - Kuta - Obalj - Marčinkovo vrelo, gde je prenoćila. Sutradan, divizija je pravcem Masna bara - katun Pod Orlovača - Ljubin grob stigla i zakonačila u rejonu katuna Lučke kolibe.

Bilo je ugovoreno da u rejon Lučkih koliba saveznički avioni 15. og uveče doture hranu i municiju za diviziju. Celu noć su vatrom davani ugovoreni znaci, ali uzalud - ništa nije stiglo. Izuzetni naponi dugog marša uglavnom po bespuću, praćenog čestim i teškim borbama, uz slabu i neredovnu ishranu, doveli su do veoma teške situacije u jedinicama. Usputne borbe ne samo što su odnosile najbolje borce, nego je rastao i broj ranjenika koje je dalje trebalo zbrinjavati i nositi, a ljudstva sposobnog za nošenje u jedinicama je bilo sve manje. Opet je Zelengora, puna proplanaka i čaira, blagih prevoja i udolina, po drugi put u razmaku od 14 meseci uzimala danak u krvi. Osim znatnih gubitaka u borbama, jedinice su trpele velike gubitke od gladi i umora. Mnogi borci su na putu malaksavali, ispadali iz stroja i pored puta beznadežno ostajali, naročito borci iz Primorja. Napori su bili izvan njihove fizičke moći dok su ih Ličani lakše podnosili. Ali, na Zelengori su i oni najjači počeli malaksavati i posrtati. Jedinice su brojno jako opale, neke čak toliko da ni automatsko oružje kojim su raspolagale nije imao ko da nosi. Ranjenici naročito oni teški na nosilima bili su najveći problem jedinica, koji je neposredno uticao na njihovu borbenu sposobnost. Najjači borci bili su angažovani za nošenje ranjenika što ih je onako izgadnale još više onesposobljavalo za napore u borbi. Pošto je ostala bez municije, a konji su bili potrebni za prenošenje ranjenika, tu je rasformirana divizijska brdska baterija, a oba topa zakopana.⁴⁷⁵

Ujutro 16. avgusta divizija je nastavila marš kroz Zelengoru prema Tjeništu, odvojeno i bez veze sa 12. korpusom. U toku marša, preko Štaba 1. proleterskog korpusa, primila je naređenja od Vrhovnog štaba (sa kojim od 7. avgusta nije imala neposredne veze zbog kvara radio-stani-

474) Vrhovni štab je tek tada otkrio da Nemci imaju otkrivenu šifru, »Sva vaša naređenja neprijatelj je dešifrovaó i potpuno zna naše namere. . . . Do dobijanja nove šifre ne javljajte nikakva poverljiva naređenja« (k. 589b, br. reg. 8-5/10).

475) Ovi topovi su 1953. iskopani i smešteni u Vojni muzej na Kalemegdanu.

ce): »Neka Đoko krene za Lekićem«, pa odmah zatim: »Vrhovni naređuje da krenete za Lekićem preko Vučeva ka Crkvicama«. ⁴⁷⁶¹ Ići za Lekićem značilo je slediti 12. korpus i preko Vučeva izbiti na donji tok Pive, što je Štab 6. divizije čvrsto odlučio. Nastavljajući pokret, glavnina divizije, bez 3. brigade, prešla je potok Hrčavku i preko Milinklade i Krekova izbila pred Tjentište, gde se nalazila jača neprijateljska posada. Istovremeno je 3. brigada u desnoj pobočnici imajući na Orlovači (k. 1960) u osiguranju i *zaštitnici* 2. bataljon, *krenula prema* Gornjim i Donjim Barama sa zadatkom da obezbedi prolaz divizije kanjonom Sutjeske prema Suhoj. U prepodnevnom časovima 2. brigada je, na čelu glavne divizijske koline došla u dodir sa delovima nemačke 7. SS divizije (3. bataljon 13. SS puka) neposredno ispred Tjentišta. Nemci su blagovremeno poseli jake položaje u tom rejonu da bi sprečili dalji pokret divizije prema Crnoj Gori i Sandžaku. Četvrti bataljon na čelu 2. brigade pokušao je da razbije i odbaci neprijatelja, ali bez uspeha. Dok je bataljon bezuspešno pokušavao da odbaci neprijatelja i otvori prolaz, brigadna kolona je stajala u mestu a divizijska se iz dubine zbijala ka čelu, tako da je i divizijska bolnica sa ranjenicima došla pod udar neprijateljske mitraljeske vatre. Čim napad čelnog bataljona nije uspeo, umorna brigadna kolona se podizala i u mestu obrtala za pokret unazad. Ali kuda, kada je pozadi stajala isto tako umorna zbijena divizija kolona sa puno ranjenika i tovarnih grla. Osim toga, za divizijom je već nastupala dosta jaka neprijateljska kolona nemačke 118. lovačke divizije, koja je, pošto je sa Orlovače noću odbacila 2. bataljon 3. brigade, nastupala za divizijom. Situacija je postala veoma ozbiljna. Prostora i vremena za manevar unazad nije bilo, napred se moralo. Prolaz preko Tjentišta morao se otvoriti brzo i po svaku cenu.

U toj situaciji komandant divizije pukovnik Đoko Jovanić izbija na čelu kolone kod Štaba 2. brigade. Osmotrivši neprijateljeve položaje, a budući svestan svih opasnosti po diviziju, on komandantu Draganu Rakiću i političkom komesaru Branku Damjanoviću kategorički naređuje da 2. brigada, po svaku cenu i što pre, razbije neprijatelja i otvori put diviziji preko Tjentišta. Tom prilikom pošto je ocenio da bi nastupanje preko Vučeva ka Pivi (za 12. korpusom) bilo skopčano sa mnogo teškoća i neizvesnosti, komandant divizije u dogovoru sa štabovima 1. i 2. brigade odlučuje da se divizija uzvodno Sutjeskom, preko Suhe i Izgora, probije ka Pivi.

Umorna i mrzovoljna kolona brzo se podigla, okrenula prema neprijatelju i čutke pošla na zadatak. Za juriš su razvijeni 2, 3. i 4. bataljon, dok je 1. bataljon upućen da obezbedi levi bok bataljonima u napadu, a potom da posedanjem Košura i Borovna (k. 819) obezbedi prolaz divizije preko Tjentišta i Sutjeske. Privučena su i na položaj postavljena sva automatska oruđa, pa i nekoliko mitraljeza iz 1. brigade, za podršku juriša. Iz brigade su iza položaja ostali samo ranjenici, svi ostali bili su u streljačkom stroju. Umorni i pregladneli borci prikupili su poslednje atome snage za obračun sa neprijateljem, rešeni da otvore prolaz po svaku cenu. Pred njima se nalazio iskusan, odmoran, sit i dobro naoru-

žan neprijatelj na prirodno jakim položajima, kojima je bilo teško i približiti se a kamoli ih osvajati. Ali, izbora nije bilo.

Streljački stroj se polagano ali odlučno, približavao neprijatelju na jurišno odstojanje. Obostrana mitraljeska vatra zloslutno se prolomila planinom. Na celom uskom frontu počelo je da vri kao u grotlu. Kod onih što su ostali pozadi napetost je rasla zbog neizvesnosti hoće li uspeti. Odjednom su se prasak bombi i poklik »ura« prolomili planinom. Neprijateljev otpor počeo je naglo da slabi, a ubrzo zatim i da jenjava. Položaji su osvojeni. Neprijatelj je bio razbijen i nateran u bekstvo, a prolaz otvoren. Brigada je sa obe strane povila krila i postavila bočna osiguranja, nakon čega je divizijska kolona odmah nastavila marš.

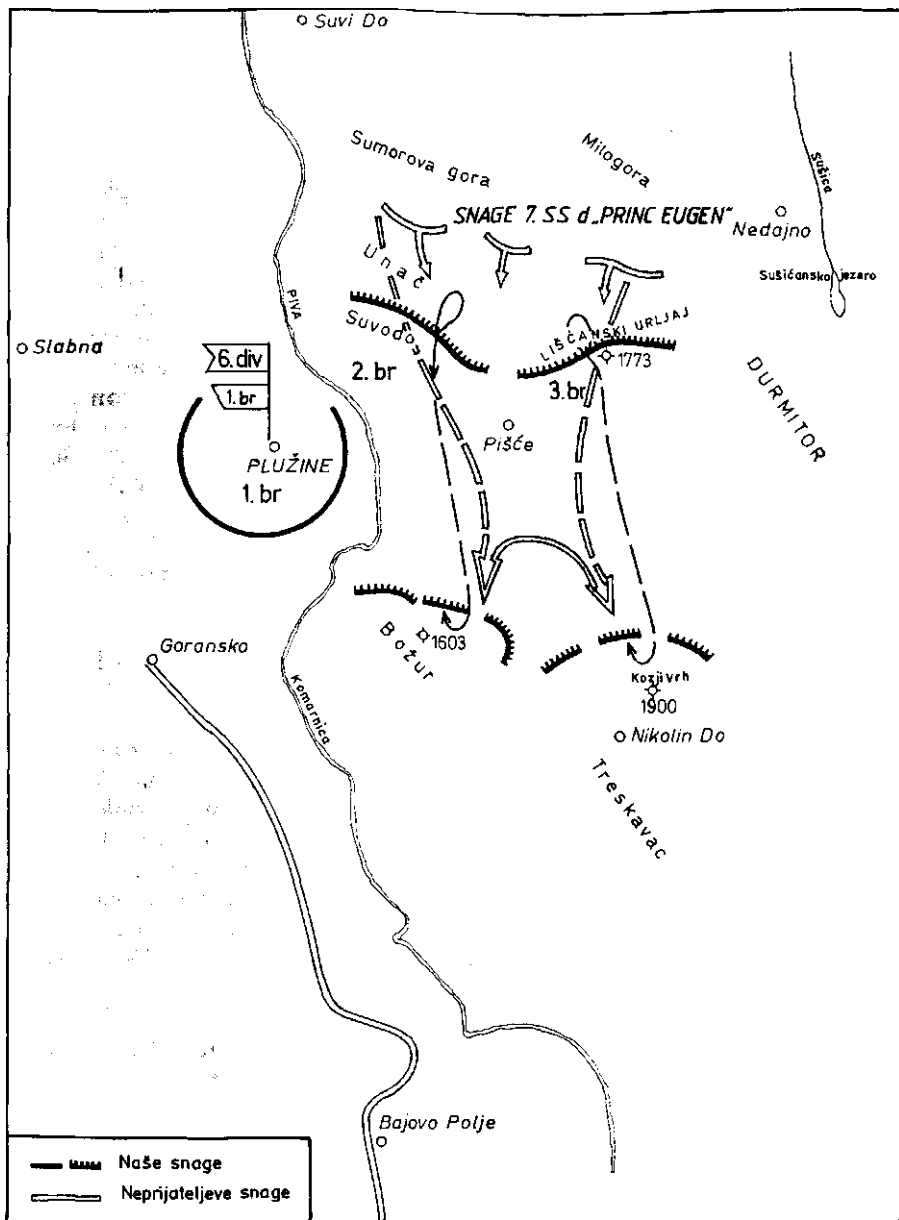
Iako razbijeni i odbačeni, Nemci nisu odustali od svoje namere. Prvim bataljonom 13. SS puka od Popovog Mosta i Čureva energično su nadirali uz Sutjesku prema Tjentištu. U oštroj borbi 1. bataljon je uspešno odolevao nasrtajima neprijatelja čvrsto držeći posednute položaje sve dok i poslednji delovi divizijske kolone nisu zamakli prema Suhoj preko Tjentišta i kanjonom uz Sutjesku. Kada je divizija oko 16 časova prešla Tjentište i zamicala kanjonom prema Suhoj, brigada se svila u kolonu sa 1. bataljonom u zaštitnici. Na bojištu je ostalo 10 neprijateljskih vojnika, a brigada je imala 5 poginulih i više ranjenih boraca. Osim toga, iz 1. bataljona je »5 drugova nestalo u borbi zbog gladi i iznemoglosti«, kako je to zapisano u jednom izveštaju. Među poginulim na bojištu je ostao i jedan od najvećih junaka 6. divizije, neustrašivi bombaš i stalni član tada već čuvene udarne grupe 4. bataljona, politički delegat voda Dane Majstorović Dacina.

Probišći se preko Tjentišta, glavnina divizije se zaputila uzvodno kanjonom Sutjeske, prošla Suhu i kod Nikšana (k. 730) skrenula na jugoistok i zapadnim obroncima Volujaka, izbila u rejon Crnog Potoka i prenoćila u Izgorima. Tamo je noću, sa G. i D. Bara, stigla i 3. brigada. Sutradan, 17. avgusta, divizija je bez odmora nastavila marš konjskom stazom i uz ogromna naprezanja preko vrletnog planinskog zemljišta stigla na konak u rejon Stabne i Miloševića, gde je ponovo stupila u vezu sa Štabom 12. korpusa kojem je još formalno bila potčinjena. Uspostavljena je i veza sa 11. brigadom 29. hercegovačke divizije kojoj je na zbrinjavanje predato 36 iznemoglih boraca.

Pošto je stigla u dolinu reke Pive divizija se narednih dana zadržala na odmoru i oporavku: 1. brigada u Brljevu, 2. brigada u Pišću i 3. brigada sa Štabom divizije u Plužinama. Svi ranjenici iz jedinica upućeni su na pripremljeni privremeni aerodrom kod sela Gornja Brezna radi evakuacije avionima na lečenje u Italiju.

Štab 2. brigade je 20. avgusta iz Pišća sastavio izveštaj o brojnom stanju brigade i gubicima na maršu.⁴⁷⁷ Izveštaj je krcat izuzetnim činjenicama, koje samo za sebe govore, pa ga evo u celini: »Brojno stanje ljudstva polaskom iz Glamoča - 933 borca; brojno stanje sada - 797 boraca; razlika odnosno manjak u tome razdoblju jeste 136 boraca. Opravdanje manjka: nestalih na putu (iznemoglih) ili odsečenih - 51 borac; poginulih u borbi pri prolazu - 18 boraca; umrlih od rana i bolesti u

⁴⁷⁷> Zb. IV-28, d. 74. Od prelaska reke Ugar pa do kraja marša ovo je jedini sačuvani izvorni dokument Štaba 2. brigade.

Obrana na Pivskoj planini 20. do 22. avgusta 1944.

ambulanti - 8 boraca, predano bolnici 11. divizije kao iznemogli - 30 boraca; dezertiralo - 16 boraca; predato Vlačičkom odredu - 8 boraca; prekomandovano u intendanturu 6. divizije - 1 borac. Svega manjak 136 boraca«. Pada u oči da izveštaj ne pominje broj ranjenika u borbama na maršu, koji je bio znatan. Ovde je, očigledno, navedeno samo ono

ljudstvo koje je smatrano za nepovratno izgubljeno na maršu, a sa ranjenicima to nije bio slučaj. Oni su sa brigadom stigli (peške, na konjima i nosilima) u Pišće, pa možda zbog toga i nisu ušli u izveštaj kao gubitak, mada su 20-og i narednog dana odatle prebacivani u G. Breznu radi evakuacije, tj. napuštali brigadu. Na žalost, ovakvih ili sličnih dokumenata nema za 1. i 3. brigadu i ostale jedinice divizije.

U međuvremenu, dok se 6. divizija preko Treskavice i Zelengore probijala prema izvorištu Pive, na Pivsku planinu izbio je preko Martinja i 12. korpus. On se 17. avgusta nalazio u rejonu Nedajno, Milogora, Sumorova gora (k. 1519), Barni do, dakle ispred i severno od 2. brigade u Pišču. Tu ga je 20. avgusta, iz rejona Negobuda, napala glavnina 7. SS divizije u nastojanju da se probije prema Brezni i u dolinu reke Pive, ali je taj napad tokom dana odbijen. U borbu je ubačena i 2. lička brigada, ne samo da pojača snage 12. korpusa, nego da zajedno sa njima rano izjutra 21. avgusta krene u odlučan protivnapad sa linije Nedajno - Milogora - Sumorova gora. Ali, zbog važnosti aerodroma kod Gornje Brezne, po naređenju Vrhovnog štaba, 12. korpus se izvukao iz borbi na Pivskoj planini i uputio ka aerodromu radi njegovog obezbeđenja. Na širokom frontu Liščanski uzljaj (k. 1773) - Suvodo pred neprijateljem je ostala sama 2. lička brigada dok joj iz Plužina u pomoć nije stigla i 3. lička brigada. One su tokom 21. avgusta vodile tešku i žestoku borbu sa nadmoćnijim neprijateljem na liniji Liščanski uzljaj (k. 1773), - Suvodo, ali nisu uspele da ga zadrže. Brigade su bile primorane na postepeno uzmicanje, pružajući organizovan otpor na uzastopnim položajima. Ujutro 22. avgusta 2. brigada je držala položaje u rejonu Božura (k. 1603 i k. 1596), a 3. brigada u rejonu Kozjeg vrha (k. 1900).

U zoru 22. avgusta 7. SS divizija prešla je u napad na celom frontu, uz obilatu podršku artiljerije i minobacača. Baš u to vreme, dok je ona podilazila odbrambenim položajima, iznad G. Brezne pojavili su se prvi saveznički avioni. Dok su se transportni avioni spuštali, ukrcavali ranjenike, poletali i odlazili, lovci su ih u širokom krugu štitili. Za to vreme su 2. i 3. brigada oskudevajući u municiji na liniji Kozji vrh - Božur vodile odsudnu bitku sa nadmoćnijim neprijateljem. Odstupati se nije ni smelo ni moglo da bi se preko hiljadu ranjenika evakuisalo u Italiju. Sudar je bio veoma žestok, obostrano su se tokom dana smenjivali napadi i protivnapadi, juriši i protivjuriši. U jednom trenutku neprijatelj je uspeo da 2. brigadi preoteme k. 1603, najjaču tačku na Božuru. Međutim, brigada se brzo sredila i snažnim protivnapadom odbacila neprijatelja, povratila izgubljene položaje i zadržala ih do kraja. I 3. brigada je u teškoj borbi zadržala položaje u rejonu Kozjeg vrha (k. 1900). Pred veće je obostrana napetost laganu popuštala i borba jenjavala, da bi se padom mraka potpuno utišala. Umornom neprijatelju je trebalo predaha i odmora, a brigade su očekivale naređenje za povlačenje. Čim je pred veće odleteo poslednji transportni avion sa ranjenicima, prestala je potreba za daljom odbranom položaja na Pivskoj planini.⁴⁷⁸⁾ Brigadama je odmah naređeno povlačenje na levu obalu Pive. One su se u re-

⁴⁷⁸⁾ Zb. IV-28. Tokom 22. avgusta 36 transportnih aviona, pod zaštitom 50 lovaca, evakuisalo je sa aerodroma Gornja Brezna u Italiju 1.059 ranjenih i obolelih boraca NOVJ, 16 savezničkih avijatičara i 3 člana vojne misije, ukupno 1.078 ljudi.

jon Pivskog manastira prebacile preko reke noću i 23. avgusta ujutro došle u sastav divizije. U borbama na Pivskoj planini samo 2. lička brigada je imala 15 poginulih i 20 ranjenih boraca, dok za 3. brigadu nema podataka, ali su i njeni gubici sigurno morali biti znatni. Evakuacija ranjenika bilo je veliko olakšanje za jedinice i izuzetna pomoć ranjenicima kojima je omogućeno lečenje u savezničkim bolnicama.

Nakon jednodnevnog predaha i odmora u rejonu Plužina i Goranska, divizija je, 24. avgusta rano ujutru, samostalno nastavila marš. Vrhovni štab ju je još 21. avgusta i formalno odvojio od 12. korpusa i Štabu divizije ostavio odrešene ruke u pogledu izbora pravca samo da se što pre probije do Zlatibora u sastav 1. proleterskog korpusa. Dobivši slobodu odlučivanja, a znajući za jake neprijateljeve snage na Pivskoj planini (7. SS divizija), Štab divizije se odlučuje za rizično rešenje da maršem nizvodno kanjonom reke Pive izmanevriše neprijatelja i izbije u rejon Gornjeg Polja u njegovu pozadinu (delom snaga nastupao je ka Žabljaku), kako bi se odatle sa jedinicama prebacio preko reke Tare i dalje kroz Sandžak probio u Srbiju. SS-general Oto Kum, komandant 7. SS-divizije, neće ni primetiti kako se »6. banditska divizija« našla u pozadini njegovih snaga koje nastupaju prema Žabljaku.

Nizvodno kanjonom Pive, stazom u koloni po jedan, sporo je vijugala marševska kolona divizije: desno, ivicom kanjona, kao desna pobočnica kretao se 1. bataljon 3. brigade. On je u rejonu Suvodola iznenadio i razbio (a nešto i zarobio) izvesnu grupu nemačkih vojnika. Kada je kolona čelom stigla u visinu Mratinja, skrenula je udesno i pregazila reku na jednom gazu. U kanjonu se diviziji priključila grupa rukovodilaca iz Sandžaka, sa povećom grupom izbeglog naroda i jednim teritorijalnim sandžačkim bataljonom. Uz gotovo okomitu strminu, sa visinskom razlikom od oko 743 metra, veoma se teško kretalo napred, upravo se puzalo. Osim strmine, napredovanje su jako otežavale mestimične naslage šljunka preko kojih je vodila konjska staza. Šljunak se pod nogama ljudi i konja klizao i odronjavao, vraćajući ih nazad ili zanošeći ih u stranu. Tovarna grla su pod teretom posrtala i padala, kolona se kidala i zastajala. Ipak, sa velikim mukama i naporima, kolona je priljubljena uz strminu, malo po malo napredovala i cela divizija je uveče izbila u rejon Barni do, gde je zanoćila.

Nakon nekoliko časova odmora, dok se pripremila hrana i ljudstvo se malo odmorilo, divizija je oko ponoći nastavila marš u tri kolone prema Gornjem Polju i reci Tari. Desnu kolonu je obrazovala 3. brigada sa priključenim sandžačkim bataljonom, srednju 2. brigada i levu 1. brigada. Marš se noću kroz Gornje Crkvice odvijao bez ometanja. Ali, već u svitanje 25. avgusta neprijatelj je kombinovanim dejstvima napao desnu kolonu. Iz rejona Karaula (k. 1449) napadnut je 2. bataljon 3. brigade u zaštitnici, dok je istovremeno 4. bataljon u prethodnici dobio jaku vatru sa brda Kolo (k. 1454). Brigada je u jurišu razbila i odbacila neprijateljeve delove sa brda Kolo i pri tome zarobila nekoliko neprijateljskih vojnika, zaplenivši jednu radio-stanicu i nešto drugog materijala, nastavljajući i dalje da obezbeđuje glavne snage divizije na maršu. Za to vreme su 1. i 2. brigada na prilazima G. Polju razbile neke neprijateljeve delove čime je put prema D. Polju i reci Tari bio otvoren.

Dok je 3. brigada, sa sandžačkim bataljonom, u oštroj borbi suzbijala nastraje neprijatelja, koji je od brda Kolo (k. 1454) nastojao da prođe prema D. Polju, glavne snage divizije su se spuštale u kanjon Tare i odmah počele prelaz reke u rejonu Varda i Đemske Luke. Prelaz je bio težak. Brza i hladna reka na tom potezu nije imala plićaka i gazova, pa se mogla prelaziti samo pomoću zategnutog konopca. Stoga je trebalo pronaći najplića mesta za gaženje. Čim su gazovi pronađeni i konopci prebačeni, prelaz se ubrzano odvijao. Na čelu 2. brigade reku je gazio njen 1. bataljon, a potom ostali, po redu marševanja. Osim uz konopac, borci su reku prelazili po grupama, držeći se jedan za drugoga, dok su se neki hvatali konjima za repove. U hrvanju ličkih neplivača sa mahnitom rekom bilo je i slučajeva davljenja, ali se prelaz odvijao bez značajnijeg zadržavanja. Za 2. brigadom prebacila se predveče i 1, a uveče i 3. brigada. Brza Tara je istrгла i u nepovrat odnela nekoliko natovarenih konja pa je tako u nepovrat nestala arhiva Štaba 2. brigade. Čim su pregazili reku, izmoreni borci kretali su uz strmu desnu obalu Tare, koju su uz velike napore sporo i teško savladavali. Uprkos brojnim teškoćama, sve jedinice su tokom noći savladale kanjon Tare i 26. avgusta ujutro osvanule u rejonu Uništa, Vjerovići, Velenići, Suhopolje, gde je jedinicama dat odmor, a zatim su grupisane u rejon Suhopolje - Radonjići gde su prenoćile.

Ujutro narednog dana divizija je nastavila marš i do Zlatibora marševala bez dodira sa neprijateljem. Krećući se pravcem Čelebića - Petine - Nange - Mrčevo - Vajtine prešla je reku Čehotinu, a sledećeg dana i put Pljevlja - Čajniče kod Boljanića i stigla na područje Zaostro, Sočice, Bukovik. Kod sela Vajtine diviziji je 27. avgusta bačeno oko 4.000 kg hrane i municije. Tu je stupila u vezu sa jedinicama 37. sandžačke divizije. U toku 29. avgusta, maršujući preko Zabrnjice i Goleša, stigla je u rejon Pibijenika odakle je uveče 30. avgusta pregazila reku Lim kod Kalafatovića, uz obezbeđenje dva bataljona 37. divizije. Sledećeg dana uveče stigla je na konak u rejon Dobroselica - Borova glava (k. 1147), da bi se 2. septembra pomerila na područje Kraljeve Vode (sada Partizanske Vode), Rudine, Alin Potok na Zlatiboru.

Nakon 46 dana izuzetnih napora i velikih žrtava, cilj marša je dostignut - divizija je kročila u Srbiju. Za ovaj izuzetan podvig divizija je, po pristizanju na Zlatibor, dobila zasluženno priznanje i zahvalnost Vrhovnog komandanta. »Za primjerno junaštvo i izdržljivost«, pisalo je u radiogramu maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita, »izražavam svoju zahvalnost i priznanje borcima, oficirima i podoficirima i političkim komesarima 6. proleterske divizije, 'Nikola Tesla', na čelu sa pukovnikom Dokom Jovanićem. U višemesečnim teškim bojevima i u sjajnom vojničkom pohodu od Drvara do Srbije, u neprekidnim teškim bojevima naročito u Crnoj Gori, sinovi naše Like dokazali su da su dostojni slavni tradicija svojih predaka«.⁴⁷⁹

Završavajući izlaganje o četrdesetšestodnevnom maršu 6. ličke proleterske divizije, prepunom iskušenju, ljudskih patnji i stradanja neophodno je nešto reći i o gubicima divizije na maršu. Na žalost, nedostatak pouzdanih istorijskih izvora ne pruža mogućnost da se tačno ut-

⁴⁷⁹ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 23. str. 78.

vrde brojna stanja jedinica pojedinačno i divizije u celini u početku i na završetku marša (na Zaltiboru), čime bi se mogli utvrditi i njihovi gubici. Ipak, na osnovu nekih činjenica, uglavnom utvrđivanih po završetku rata moguće je dosta objektivno dati neke podatke. Divizija je na Zlatibor stigla sa brojnim stanjem između 2.000 i 2.400 ljudi, što je sasvim realno. Ako se prisetimo da je divizija samo tri meseca ranije, na području Drvara, 24. maja 1944. uoči desanta, imala u stroju 3.667 ljudi, proizlazila da je u tom periodu, uključujući i borbe u Drvaru gde su gubici nesporno utvrđeni, izgubila više od trećine ljudstva. I u borbama na području Glamoča, Livna i Šujice, koje su prethodile maršu 2. i 3. brigada imale su značajnih gubitaka koji su poznati pa kada se i oni uzmu u obzir slika se ne menja. Kako tokom zime u borbama po Bosni tako i tokom marša najviše su stradali Primorci i Prekomorci koji su stigli kao popune. Njih je vrlo malo stiglo u Srbiju. Stradali su uglavnom od studeni, gladi i napora koje nisu mogli da izdrže. Valja imati u vidu da su gubici u jedinicama zbog bolesti, izostajanja usled iznemoglosti, pa i dezerterstva, bili daleko veći, naročito na maršu, nego gubici nakon borbi - poginuli i ranjeni, što pokazuje izveštaj Štaba 2. brigade od 20. avgusta iz sela Pišće na Pivskoj planini.⁴⁸⁰¹

Borbe divizije sa četnicima oko Užičke Požege i na Jelovoj gori. Zaplena arhive i komore četničke Vrhovne komande nedaleko od Mionice

Prikupljena 3. septembra 1944. godine na Zlatiboru 6. proleterska divizija »Nikola Tesla« morala je već naredne noći biti uvedena u borbu, uglavnom protiv jake četničke grupacije. Naime, prema 1. proleterskom korpusu (1. i 6. proleterska divizija) na području Užica i Zlatibora četnička Vrhovna komanda na čelu sa armijskim generalom Dragoljubom Mihailovićem Dražom uputila je iz prostora Kruševca (gde je, po-

⁴⁸⁰⁾ £vo stoji u Gorima kojima sam se služio. U knjizi *Beogradska operacija* (VII, Beograd, 1964, str. 111, piše da je divizija stigla na Zlatibor sa 2.000 ljudi, a u pregledu Štaba divizije radenom neposredno posle rata (negde u julu) stoji da je divizija u septembru 1944. imala 2.400 ljudi. Milan Sijan u knjizi *Treća lička brigada* (VIZ, Beograd, 1970) na str. 271 kaže da je ova brigada na maršu izgubila oko 200 ljudi i da je na Zlatibor stigla sa oko 600 ljudi, bez 3. bataljona odsečenog pri prelazu reke Bosne. Takođe, Đorđe Orlović u knjizi »*Druga lička proleterska brigada*« (VIZ, Beograd 1983) na str. 271 kaže da je ova brigada na maršu izgubila oko 200 ljudi i da je na Zlatibor stigla sa oko 600 ljudi, bez 3. bataljona odsečenog pri prelazu reke Bosne. Takođe, Đorđe Orlović u knjizi: »*Druga lička proleterska brigada*« (VIZ, Beograd 1983), na str. 290 kaže da je ova brigada izgubila oko 200 ljudi i da je na Zlatibor stigla sa oko 730 ljudi. U bojnjoj relaciji Štaba 1. brigade, pisanoj posle rata (jula 1945), podaci dati

0 gubicima na maršu su krajnje nepotpuni i sumnjivi. U pregledu i uz relaciju (k. 799, br. reg. 1/4) stoji da je imala 49 mrtvih i 29 ranjenih, ali zbir gubitaka datih u tekstu iznosio je 21 mrtvog i 61 ranjenog. Šta je tačno ne može se utvrditi, samo je sigurno da ovolika protivrečnost jako umanjuje pouzdanost dokumenta. O zaostalim 1 nestalim na putu, kao i o dezerterima (kojih je 2. brigada imala ukupno 67) nema ni govora, mada ih je sigurno bilo. Najzad, u svom prilogu u knjizi *Šesta proleterska »Epoha«*, Zagreb na str. 338 Milan Sijan, tada komandant 3. brigade, sasvim realno ocenjuje da su jedinice izgubile oko 30 posto svoga sastava. I Nikola Pejnović zaključuje: »Računa se da smo u svemu (na maršu) izgubili oko 80 ljudi, što predstavlja cifru od 1/4 ukupnog ličnog sastava divizije«. Od toga je oko 100 poginulih i 200 ranjeno u borbama, a ostalo je ostalo i stradalo na putu (*Razmišljnja o ratu i revoluciji*, VINC, Beograd, 1987, str. 278).

sie poraza na Kopaoniku početkom avgusta, prikupila svoje najelitnije snage) 4. grupu četničkih jurišnih korpusa od oko 8.000 ljudi,⁴⁸¹ sa kojima je 6. divizija već narednog dana došla u veoma oštar sukob, što znači da nije imala vremena ni za iole značajniji odmor i oporavak do krajnosti izmorenog i iscrpljenog ljudstva, mada joj je ta mogućnost stavljena u izgled dok se preko Sandžaka probijala prema Zlatiboru. Ali, ako nije bilo preko potrebnog odmora bilo je dovoljno hrane, pa se ljudstvo ipak brzo oporavljalo. Otkako je kročila na Zlatibor i produžila nastupanje kroz zapadnu Srbiju prema Beogradu, u divizijiski Operativni dnevnik je svakodnevno, pored ostalog beleženo: ishrana dobra i obilna. Nestalo je napokon teškog i neprekidnog gladovanja, koje je, ne samo na maršu nego i mesecima i pre toga po Bosni, morilo ljude, proredivalo i slabilo jedinice. Međutim, uslove za popunu brojno jako opalih jedinica tek je trebalo stvoriti tučenjem i razbijanjem četnika.

U vekovnom kolektivnom pamćenju srpskog naroda ostala su neizbrisivo mnoga gorka iskustva iz susretanja sa brojnim vojskama koje su gazile Srbijom. Stoga je narod, pod uticajem propagande četnika koji su upravo tih dana vršili masovnu mobilizaciju, i proleterske divizije dočekivao i primao vidno uzdržano. Ali, nakon desetak dana, proleterci su svojom borbenošću, a naročito besprekornim odnosom prema narodu i njegovoj imovini, upečatljivo na delu pokazali da su prava narodna vojska. Već nakon oslobođenja Valjeva iščezla je svaka uzdržanost, u jedinice su nagnuli dobrovoljci, Ličani su u selima dočekivani kao sinovi ili dragi prijatelji.

Noću 3/4. septembra divizija je sa Zlatibora krenula prema Požegi i Arilju sa zadatkom da po zauzimanju Ovčarsko-kablarske klisure nastupa prema Čačku, odakle je upravo nastupala i 4. grupa četničkih jurišnih korpusa. Pri tom je trebalo da smeni 3. krajišku proletersku brigadu 1. divizije, koja je 2. septembra oslobodila Požegu i Arilje da bi bila upućena prema Jelovoj gori u sastavu svoje divizije. Namera Štaba 1. korpusa da u Srbiju prodire širokim frontom i divergentnim pravcima - *1. divizijom severno od Užica* a 6. divizijom prema Čačku - ubrzo se pokazala neostvarivom, tako da je 6. divizija morala biti prebačena na pravac Užice - Valjevo, da bi se obezbedilo nastupanje na sever. Nije bez značaja da korpus tada još nije imao komandanta (otkako je Koča početkom juna povučen na Vis, potom u Srbiju), mada je 1. septembra za komandanta postavljen general-lajtnant Peko Dapčević, koji je tada bio u oblasti Kopaonika i svoj izvestan uticaj na komandovanje korpusom počeo je ispoljavati tek poslednjih dana borbi za Va-

⁴⁸¹> Četvrta grupa četničkih jurišnih korpusa formirana je po naređenju četničke Vrhovne komande (iično Draže Mihailovića) 27. maja 1944. Sastav: 1. jurišni korpus od tri brigade, komandant Predrag Raković, kapetan; 2. jurišni korpus - tri brigade, komandant Nikola Kalabić, kapetan; 3. jurišni korpus - tri brigade, komandant Vojislav Tufegdžić, kapetan; 4. jurišni korpus - tri brigade, komandant Miomir Kolarević, kapetan; 5. jurišni korpus - dve brigade, komandant Miloš Marković, kapetan. *Svaka* brigada je trebala da ima 560 ljudi, 1-5 lakih i 1-5 teških minobacača i 15-30 automatskih oruđa. Ukupno u grupi je bilo oko 8.000 ljudi. Njen komandant bio je major Dragoslav Račić, načelnik štaba kapetan Neško Nedić (Zb. XVI-3, dok. 197, AVII, Ča, k. 4, br. reg. 7/4). Valja naglasiti da su ovi korpusi formirani tako što su iz postojećih korpusa u Sumadiji i zapadnoj Srbiji uzimane najbolje brigade i svrstavane u ove korpusne. U to vreme, po nekim podacima, četnici su u Srbiji imali 32 korpusa neudnačene jačine.

ljevo.⁴⁸²⁾ U prostor Arilje - Ivanjica prema Guči upućena je 2. brigada, a 1. brigadi je naređeno da izbije na liniju Brajevac (k. 792) - Jelen do - Tabanovići prema Ovčarsko - kablarskoj klisuri, dok je 3. brigada zadržana u rejon Rasna - Rupljevo u divizijskoj rezervi sa zadatkom da obezbeđuje štab i prištapske delove (bolnica, intendantura i drugo). U rejon Arilja 2. brigada je stigla 4. septembra i rasterala neke četničke delove bez značajnijeg otpora i borbe.

Međutim, kada je 1. brigada ujutro, 4. septembra, izbila prema Ovčarsko-kablarskoj klisuri sa 1. bataljonom u rejon sela Tučkova, 4. bataljonom u rejon Jelen dola, 3. bataljonom u selo Tabanovići i 2. bataljonom u selo Loret gde je obrazovao brigadnu rezervu došlo je do sukoba sa četnicima. Oko 3.000 četnika 4. grupe četničkih jurišnih korpusa preko Papratišta napalo je 3. bataljon u Tabanovićima. Pritisak je od početka bio veoma snažan, borba ogorčena, nadmoćnost neprijatelja ogromna. Četnički juriši su se redali jedan za drugim tako da im je bataljon jedva odolevao, naročito oko podne. U toj situaciji Štab brigade je za pomoć 3. bataljonu angažovao 2. bataljon iz rezerve, pa kada ni to nije bilo dovoljno, nešto kasnije je pomerio i 4. bataljon iz Jelen dola (koji neprijatelj nije napadao) u rejon Tabanovića gde je borba bivala sve žestea. O sasređena tri bataljona, koji su osim masovne vatre koristili i kratke mestimične protivnapade, lomili su se pomamni četnički juriši ceo dan, da bi pred suton bili slomljeni i najzad obustavljeni. Četnici su na bojištu ostavili mnogo mrtvih i ranjenih a zarobljen je 101 četnik - većina ih se, u stvari, sama predala. I 1. bataljon je pred Ovčar Banjom, u rejonu Tučkova, odbio napad jedne omanje nemačke jedinice. Uveče, kada je borba prestala, 2. bataljon je vraćen u Loret opet u rezervu a na položaju kod Tabanovića ostala su i 3. i 4. bataljon čiji su osmatrački delovi još uvek bili u Jelen dolu, dok je 1. bataljon i dalje ostao u Tučkovu. U toku noći bilo je mestimičnih čarki ali ne i ozbiljnih napada, pa je brigada u ovakvom rasporedu i osvanula.

Uočivši namere i rešenost neprijatelja da se probije prema Uzičkoj Požegi i Zlatiboru, Štab 6. divizije, koji se nalazio u Rupljevu, uputio je 5. septembra ujutro oslabljenu 3. brigadu iz tog rejona sa zadatkom da izbije u Srednju Dobrinju, levo od 1. brigade i da zatvori pravac prema Požegi. Pošto je u rejonu Rasna ostavila 1. bataljon da obezbeđuje divizijske delove do pristizanja bataljona 2. brigade od Arilja, a 3. bataljon (bez čete) joj je bio odsečen još pri prelasku reke Bosne, 3. brigada je krenula sa 2. i 4. bataljonom i četom 3. bataljona, četom za vezu, izviđačkom četom, ambulantom i intendanturom - svega oko 400 boraca, od čega oko 300 ljudi namenjenih za neposrednu borbu. Oko 14 časova neometano je stigla u Donju Dobrinju. Odatle je sa 2. bataljonom u prethodnici odmah produžila prema Srednjoj Dobrinji ispred koje su ga sa Mušine strane (k. 560) dočekali četnici. Nastojanje bataljona da ih protera ostali su bez uspeha.

U to vreme je besnela borba i na položajima 1. brigade u rejonu Tabanovića. Četnici su svom žestinom nasrtali na brigadu još od podneva tako da je napadu teško odolevala. Pošto su četnici sa Mušine strane snažno napadali 2. bataljon 3. brigade, u borbu je ubačen i 4. ba-

⁴⁸²⁾ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 23, str. 15, 91.

taljon, ali napad nisu mogli odbiti. U tom se četnici pojavljuju 3. brigadi bočno od Ježevice, preko sela Madere, pa je brigada bila prinuđena da se postepeno povlači prema selu Otanj. Tada su četnici već bili uspeli da odbace 1. brigadu iz rejonu Tabanovića na liniju Loret (k. 732) - Bolovića brdo (k. 737), tako da su 3. brigadu zahtavili i sa otvorenog desnog boka i ona se našla gotovo u okruženju. U tako kritičnoj situaciji po brigadu pristigao je oko 18 časova njen 1. bataljon iz rejonu Rasna u rejon Čestobrodice i frontalno stupio u borbu sa neprijateljem, zaustavio njegovo napredovanje, što je brigadi omogućilo organizovano izvlačenje iz još nezatvorenog obruča. Pred veče su četnički napadi postepeno slabili da bi u šutom potpuno prestali, pa se brigada prikupila u selu Otanj. Kako su četnici već bili ušli u Požegu, brigada je zaobišla grad sa zapadne strane i nešto oko pola noći stigla je u rejon sela Rupljevo. U borbama oko Srednje Dobrinje ona je imala osam boraca izbačenih iz stroja, uglavnom starešina. Poginuo je pomoćnik političkog komesara čete, a ranjeni su: komandanti 1. i 2. bataljona Ilija Rašeta i Jovo Radaković Šaban (prebačen u Italiju i tamo podlegao ranama), komandir i politički komesar čete, pomoćnik političkog komesara čete i jedan vodni delegat. I 1. brigada se u sumrak prikupila u rejonu Bolovića brdo i tokom noći, obilazeći Požegu sa zapadne strane, stigla u rejon sela Visibaba - Radovci, sa gubicima od 10 poginulih i 21 ranjenog borca. U operativnom dnevniku divizije je zabeleženo da je toga dana zarobljeno 140 četnika, a Štab divizije je izveštavao da je 25 zarobljenih prisilno mobilisanih četnika dobrovoljno stupilo u njene jedinice. Bila je to, izgleda, prva popuna u Srbiji.

Čim je rešio da 5. septembra uputi 3. brigadu prema Srednjoj Dobrinji, Štab 6. divizije povukao je 2. brigadu bez dva bataljona koje je i dalje ostavio u prostoru Arilje - Ivanjica, u rejon Rasna u rezervu i radi obezbeđenja divizijskih delova. Druga brigada, bez dva bataljona, stigla je oko 11 časova 5. septembra u određeni rejon, smenila 1. bataljon 3. brigade tako da je on na vreme stigao da pomogne u izvlačenju 3. brigade iz okruženja.

Pošto su se brigade noću 5/6. septembra povukle južno od Požege, 6. divizija je osvanula na položajima sa 3. brigadom u rejonu Rupljevo - Gorobilje, 2. brigadom bez 2 bataljona, u rejonu Rasna - Visibaba i sa 1. brigadom od Visibabe do Radovaca. Ujutro oko 6 časova četnici su iz Požege snažno napali 3. brigadu a oko 10 časova i 1. i 2. brigadu. Oštra borba trajala je ceo dan ali su svi neprijateljski napadi odbijeni i slomljeni, pa se pred mrak povukao na polazne položaje. Ipak, valja zapaziti da su četnički napadi toga dana bili slabiji, bez one žestine i upornosti iz prethodna dva dana. Naime, neprijatelj je po zauzimanju Požege svoje glavne snage odmah pregrupisavao i usmeravao prema Jelovoj gori i zapadno od komunikacije Užice - Valjevo, u nameri da spreči prodiranje na sever 1. proleterskog korpusa, da ga odbaci i natera na povlačenje prema planinama Tari i Zlatiboru.

Još dok je trajala borba južno od Požege, Štab 1. proleterskog korpusa je 6. septembra naredio 6. diviziji da se izvuče iz borbe i krene za 1. divizijom severno od Užica prema Jelovoj gori, Dubu, Kosjeriću i Vardi. Čim se borba oko 18 časova stižala i četnici povukli, divizija je,

bez 2. brigade, počela da se izvlači prema Čajetini. Tokom noći ona se prikupila u rejonu Kačer, Žigale, Zorići, severozapadno od Mačkata, gde je osvanula i oko podne 7. septembra produžila prema Kadinjači. Pošto su uveče 5. septembra saveznički avion na Zlatibor doturili 7 brdskih topova za 1. proleterski korpus, Štab korpusa je već sledećeg dana uputio 4 brdska topa 6. diviziji od kojih je formiran brdski divizion.

Druga brigada je ostala u rejonu Rasma, južno od Požege, sa zadatkom da štiti izvlačenje i povlačenje divizije i sačeka svoja dva bataljona iz rejona Arilje, Ivanjica, Guča, što je trajalo naredna dva dana. U dotadašnjim borbama brigada je imala 7 poginulih i 10 ranjenih boraca.^{4«}»

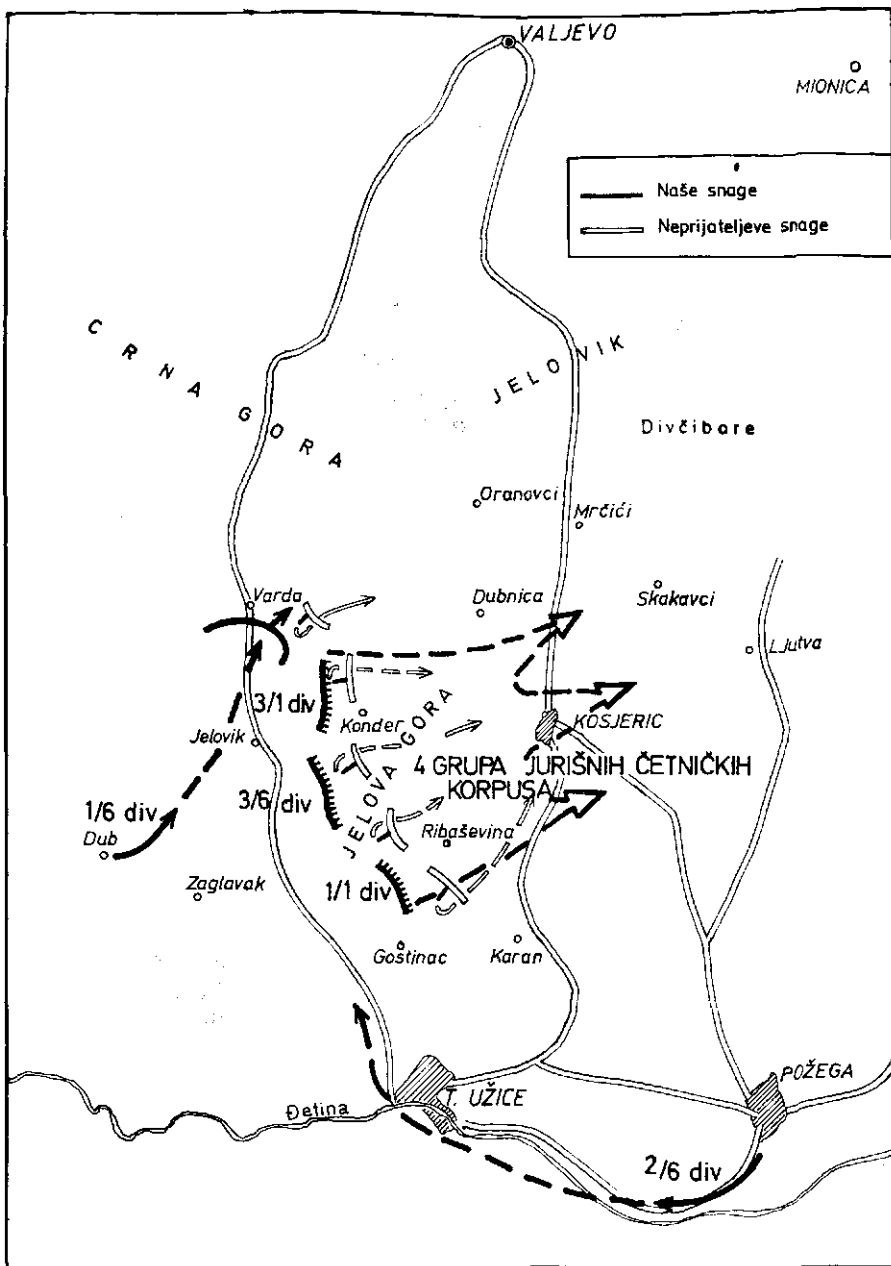
Divizija je bez, 2. brigade, noću 7/8. septembra pregazila Đetinju i komunikaciju (ceste i uskotračnu prugu) između Užica i Bioske, zapadno od Užica, i pred zoru stigla u rejon Kadinjače, gde je ostala nekoliko časova na odmoru. Međutim, za 3. ličku brigadu nije bilo odmora. Ona je, ojačana inžinjercima, odmah rano ujutro upućena na Jelovu goru da pojača 1. proletersku diviziju koja je teško odolevala napadu brojnih četnika. Oko 10 časova brigada je posela položaj u rejonu Okolišta, između 13. proleterske brigade »Rade Končar«, koja joj se nalazila desno u rejonu Đakova kamena (tt. 1002), i 3. proleterske krajiške brigade, koja joj je bila levo u rejonu zaselka Konder. Brigada je stigla u pravi čas da zatvori veliki međuprostor između brigada 1. divizije čime je znatno ojačala njihovu odbranu pred besomučnim nasrtajima četnika.

Toga jutra upravo je počinjao odlučujući sudar četnika i jedinica 1. proleterskog korpusa, odnosno NOVJ, na Jelovoj gori. U nameri da spreči prodor jakih snaga NOVJ u Srbiju, četnička Vrhovna komanda je odlučila da glavnim snagama, prikupljenim u rejonu Jelove gore, pređe u odlučujući napad na 1. proleterski korpus, koji se sa Zlatibora ustremio kroz zapadnu Srbiju prema Šumadiji, potuče ga, razbije i odbaci na Zlatibor i prema Sandžaku. U tu svrhu je prikupio i upotrebio 4. grupu četničkih jurišnih korpusa, Zlatiborski i Cerski korpus i korpus Gorskogarde, sve pod neposrednom komandom Draže Mihailovića. Dakle, sve što su imali najpouzdanije i najelitnije, četnici su bacili u taj za njih najrešavajući obračun.

Raspoložujući daleko brojnijim snagama, četnici su napadali silovito, jurišali pomamno i u talasima, čas na jednom čas na drugom pravcu. Ginuli su i padali kao snoplje, da bi nedugo zatim uz zvuke truba i talambasa ponovo krenuli u juriš. Iako su četnici uporno napadali, proletari ni koraka nisu uzimali, već su preciznim plotunima i rafalima lomili njihove juriše i proređivali im redove. Evo kako je taj pakleni obračun na Jelovoj gori, 8. septembra 1944. godine, opisao Milan Antončić, tada komandant 1. ličke brigade:

»Čitava Jelova gora se prolama čas od četničke vike, čas od zvučnog muzike (koja prati četničke juriše), čas od dugih mitraljeskih rafala i pušćanih plotuna, čas od tupih eksplozija minobacačkih i topovskih granata. Ponekad se svi ti tonovi vremenski poklope, pa se čovjeku čini da tu ne može niko ostati živ. Onda odjednom sve

^{4«}) AVII, k. 797, br. reg. 14/2, 14/3; k. 372, br. reg. 31/1, 33/102-1; k. 799, br. reg. 2/4, 1/5; k. 800, br. reg. 1/9; k. 801, br. reg. 12-1/9 I, 9-12/8.

Borbe na Jelovoj gori 8. i 9. septembra 1944.

utihne, pretvori se u zloslutno iščekivanje koje ne traje dugo, jer četnici proređeni na jednom pravcu najpre zastanu (tada prestaje njihova vika, čuju se samo pojedinačni glasovi oficira koji pokušavaju da ih pokrenu napred), a onda, jer naši tada obično izvrše kraći protivjuriš, okreću leđa i bježe. Nešto kasnije, kad se srede, četnici opet kreću na juriš. Samo sada pravac naleta pomeraju ulijevo ili udesno, u nadi da će tim novim pravcem uspjeti. Tako njihovi gusti redovi nasrću sad na odsjek odbrane jedne, sad druge naše brigade ili bataljon. I svuda nailaze na gotovo neprobojan vatreni zid, koji one najisturenije napadače desetkuje. Pozadi se, do-
? duše, kreće nova ljudska masa, ali čim stradaju oni u prvom borbenom redu ni onima pozadi se više ne ide naprijed, uzaludna je tada sva vika njihovih oficira. Svaki protivjuriš naših bataljona
i prorjeđuje četničke redove i na taj način što oni četnici koji najsporije bježe postaju naši zarobljenici«.

A Milan Šijan, tada komandant 3. ličke brigade, koji se ceo dan nalazi neposredno među svojim bataljonima, priča: »Napad četnika na položaj 3. ličke brigade usledio je oko 10 časova 8. septembra i to u talasima, uz veliku viku, stalno pojačavajući snage. Iako su nastojali da vikom zaplaše, lički proleteru su znali da ta vika ne izvire iz snage borbenog morala već iz straha, pa su svaki put puštali neprijatelja da se približi na oko 100 metara da bi ga zatim osuli gustom vatrom. Četnici bi tada obično zastali i uskomešali se po šumi, a njihova galama bi prestala. Četnički oficiri su uzalud pokušavali da pokrenu rulju u napad. I tako posle više uzastopnih napada četnici nisu uspjeli da probiju front jedinica NOVJ na Jelovoj gori«.^{484>}

U tome hrvanju oko 18 časova 3. lička brigada je kratkim ali energičnim protivnapadom odbacila četnike na ivicu šume. Usled brojne slabosti ona nije mogla da se upusti u gonjenje, pa se povukla na stare položaje. Uočivši povlačenje brigade sa dostignutih položaja, četnici su opet uz veliku galamu krenuli u napad. Ali, čim je po njima otvorena jaka vatra, galama je prestala i napad je stao. Ubrzo je pao mrak i borbe na Jelovoj gori su se potpuno smirile. Četnici su priznali poraz i krenuli u povlačenje na istok. Brigada je zajedno sa snagama 1. divizije zanoćila na Jelovoj gori, a od gubitaka je imala samo 1 ranjenog i 1 nestalog borca. Zarobila je 16 četnika i zaplenila 15 pušaka, 1 puškomitraljez, 2 kornja i izvesnu količinu municije. Dok je 3. brigada lomila četničke juriše na Jelovoj gori, Štab 6. divizije sa 1. brigadom i prištapskim jedinicama stigao je sa Kadinjače u selo Dub i tu je zanoćio. Druga brigada se još uvek prikupljala južno od Požege u rejonu Rupljevo - Rasna.

U Dubu, je 8/9. septembra u Štabu 1. proleterskog korpusa održan sastanak sa štabovima 1. i 6. proleterske divizije radi dogovora šta da se dalje radi. Valjda pod utiskom borbi tokom dana na Jelovoj gori u Štabu korpusa rodila se ideja da se korpus privremeno povuče prema Sandžaku zbog brojno nadmoćnijih četničkih snaga i njihovih izvesnih uspeha. Ipak je, uglavnom na insistiranje komandanata divizija, odluč-

^{484>} Šesta proleterska. »Epoha«, Zagreb, 1964, str. 374, Milan Sijan, *Treća lička brigada*, VIZ, (Beograd, 1970), str. 286.

no da korpus preuzme inicijativu i svim snagama pređe u odlučan napad.

Dosledno takvoj odluci, 3. lička brigada je 9. septembra ujutru, naporedo sa snagama 1. divizije, krenula u nastupanje iz rejona Okolišta kroz Jelovu goru između 3. krajiške i 13. proleterske brigade 1. divizije. One su obrazovale prvi ešelon korpusa, dok su u drugom bile 1. lička i 1. proleterska. Otpor je bio slab i mestimičan. Na jednom proplanku 3. lička je sustigla grupu četnika koja se odmah predala. U daljem nastupanju prema selu Ribaševini nije bilo otpora. Brigada je samo jednom došla u priliku da pripuca na grupu četnika koja se bez otpora razbežala. Preko Ribaševine brigada je uveče stigla u Kosjerić i tu zanočila. Uveče je tu stigao i Štab 6. divizije sa štabnom četom, dok su se ostali divizijski prištapski delovi kretali sa 1. brigadom, koja je toga dana krenula iz Duba i preko Jelovika stigla u Vardu. Istoga dana zarobljeno je 70 četnika.

Kako ni 1. divizija nije nailazila na jači i organizovaniji otpor bilo je jasno da je moćna četnička grupacija u sudaru na Jelovoj gori potpuno poražena. Bio je to drugi (prvi se odigrao početkom avgusta na Kopaoniku) odlučujući poraz četničke oružane sile u roku od mesec dana, od kojeg se više nije mogla oporaviti. Poraz je označio prelomni trenutak u odlučujućem sudaru snaga NOB-a i četničkog pokreta u Srbiji, odnosno snaga revolucije i kontrarevolucije. Poražena četnička grupacija se u daljem povlačenju sve više topila i osipala, nesposobna za ozbiljniji otpor. Time je 1. proleterski korpus dobio široke mogućnosti da bez zastoja nastavi ofanzivu. I zaista, predaha nije bilo. Korpus je širokim frontom energično krenuo opštim pravcem Kosjerić - Ravna gora (gde je bilo sedište četničke Vrhovne komande), lomeći povremene i mestimične otpore četnika.

Pošto je 9. septembra širokim frontom izbio na liniju Karan - Kosjerić - Dubnica - Varda i dobio mogućnosti da razvije ofanzivu prema Maljenu i Suvoboru, korpus je donekle pregrupisao snage. Prva proleterska divizija je usmerena da nastupa prema Ravnoj gori i Suvoboru, dok je 6. lička proleterska divizija upućena preko prevoja Bukovik i zapadnih padina Maljena prema Valjevu a delom i Mionici sa zadatkom da izbijanjem u dolinu Kolubare ugrozi desni bok i pozadinu četničkih snaga koje bi eventualno pokušale da brane planinsko bilo Maljen - Suvobor.

Ujutro, 10. septembra 1944, 3. lička brigada je krenula iz Kosjerića i oko 12 časova stigla u Ražanu gde se zadržala na tročasovnom odmoru, a zatim nastavila prema Divčibarama i naišla na otpor izvesnih četničkih delova na uzvišenjima severoistočno od sela. Energičnim napadom uz podršku dva brdska topa četnici su razbijeni i brigada je ovladala Kobiljskom gredom (k. 679). U to vreme na Kozomori se vodila žestoka borba. Četnici su pružali žestok otpor 8. crnogorskoj brigadi 1. divizije, pa je 3. lička brigada deo snaga sa dva brdska topa orijentisala u pomoć ovoj brigadi. Nakon jednočasovne oštre borbe četnici su udruženim snagama razbijeni i proterani, a 3. brigada je nastavila da nastupa prema Divčibarama gde je stigla uveče i zanočila. Za to vreme se 1. lička brigada iz Varde kretala u pravcu Ražane. U Drenovcima je na-

išla na izvesnu grupu četnika koju je u naletu razbila i proterala, a zatim odmah produžila pokret i do noći izbila na prevoj Bukovi (k. 755, k. 802) gde je prenoćila. Tu je brigadu sustigla i 2. lička brigada, koja je bila zaostala u rejonu južno od Požege. Tako je 10. septembra 6. divizija u kompletnom sastavu zanoćila na liniji Divčibare - Bukovi.

Rano ujutro 1. proleterski korpus je širokom frontu nastavio da nastupa prema dolini Kolubare i to 1. divizijom u širokoj zoni prema Ravnoj gori, gde se tada nalazila četnička Vrhovna komanda, a 6. divizijom prema Briježdu i Bukovcu sa zadatkom da obuhvatnim manevrom udari u bok i pozadinu četničkih snaga koje su se očekivale na planinskoj gredi Maljen - Suvobor.

Preko Maljena prema Briježdu i Mionici nastupala je 3. lička brigada, ne nailazeći na bilo kakav otpor. Oko 11 časova, pri spuštanju niz strme padine Maljena nadomak Briježda, njeni prednji delovi ugledali su dugu kolonu volovskih zaprega, koja se od sela Planinice kretala prema Briježdu i na raskrsnici pri ulasku u selo skretala prema Mionici. U koloni se nalazila četnička Vrhovna komanda na čelu sa Dražom Mihailovićem, što se toga trenutka nije znalo. Čim je uočeno da se radi o četničkoj koloni hitno je upućena 1. četa 4. bataljona iz prethodnice da kolonu u trku neprimetno zaobiđe preko k. 466 i kod k. 386 izbije na put za Mionicu i preseče joj odstupnicu. Istovremeno je upućena 2. četa istog bataljona da brzo izbije na raskrsnicu u Biježdu i kolonu napadne sa začelja. Tom prilikom je došlo do neobične, pomalo i komične, situacije. Naime, dok su pomenute čete trčale na izvršenje dobijenih zadataka, neobaveštena glavnina brigade - misleći da to beže četnici - otvorila je po njima vatru. To je zbunilo četničku kolonu, pa su četnički oficiri, opazivši kako partizani trkom jure prema njima, počeli da napuštaju komorsku kolonu i da bezglavo beže prema Mionici. Izvestan broj četnika i nekoliko oficira ostalo je uz kolonu u pokušaju da pruže otpor, ali su ubrzo položili oružje.

Bio je to nenadan ali izuzetno značajan plen. U komori od oko 30 kola pored razne vojničke opreme, novca i namirnica našla se kompletna arhiva četničke Vrhovne komande, četničkog Nacionalnog komiteta, Svetosavskog četničkog kongresa (održanog u selu Ba) i drugo. Ubrzo se saznalo da se u koloni nalazila četnička Vrhovna komanda sa Dražom Mihailovićem na čelu, Nacionalni komitet i američka vojna misija, sa pukovnikom Mak Daulom na čelu. Četnici su se ispred 1. proleterske divizije povlačili sa Ravne gore preko Planinice prema Mionici. Bataljoni 3. brigade su lako razbili četnička pojačanja koja su pokušavali da protivnapadom povrate izgublenu komoru. Čim se saznalo da je u koloni bio lično Draža Mihailović, za njima je prema Mionici upućena potera. Na nekoliko mesta do Mionice četnici su pružali kakav-takav otpor, zadržavali bataljon 3. brigade i stvarali prostor i vreme Draži da sa pratnjom umakne. U sumrak su bataljoni 3. brigade ušli u Mionicu, koju su četnici već bili napustili, bežeći prema Divcima. Draža je sa pratnjom, pošto je jedva izbegao zarobljavanje, pobegao preko Kolubare u Dince, gde su ga prihvatile nedićevske i Ljotićeve snage - 3. bataljon 1. puka i dve čete 3. bataljona 3. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa - zatim se, zajedno sa pratnjom, nemačkim automobilima prebacio u

Koceljevo. Tom prilikom je 3. brigada, pored ostalog bogatog plena, zarobila i oko 50 četnika.

Ostale snage 6. divizije (1. i 2. brigada) 11. septembra nastupale su opštim pravcem Bukovi - Bačevci - Prijezdići ne nailazeći na značaj niji otpor, osim mestimičnih kraćih pripucavanja. One su do noći izbile na liniju Bukovac - Bačevci. Narednog dana i Štab 6. divizije sa štabnom četom i intendantom stigao je iz Briježda u Paštriće (nešto južnije od Mionice). Brdski divizion je bio dodeljen 1. i 3. brigadi, a divizijska zionica se nalazila kod 2. brigade. Toga dana 1. brigada se pomerila na liniju Tolić - Ključ - Pasjak čisteći sva usputna sela od četničkih delova, dok je 2. brigada širokim frontom, između puteva Valjeva - Kosjerić i Valjevo - Briježde, izbila s juga pred Valjevo na liniju: Baštići - TorM oći - Golubac - Bukovac - Bačevski vrh (tt. 891). Treća brigada se nalazila u Mionici sa 4. bataljonom isturenim prema Divcima, kod sela San_ko vić, i 1. bataljonom prema Lajkovcu.

Budući da se divizija sasvim primakla Valjevu, neprijatelj je pokušao da jačim ispadima poboljša situaciju i da odbacivanjem njenih delova otkloni neposrednu opasnost koja se ozbiljno nadvila nad garnizonom u Valjevu. U tom cilju su iz rejona Divaca delovima nemačkog 5. policijskog puka, 3. bataljonom 1. puka i dvema četama 3. bataljonskog 3. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, 12. septembra oko 16 časova— uz jaku podršku artiljerije napali 4. bataljon 3. brigade kod Sankovića. CDko 17 časova neprijatelj je uspeo da se uklini u prednji kraj odbrane bataljona. Borba je bila veoma žestoka. Neprijatelj je snažno napadao ali i 4. bataljon je uporno branio posednuti položaj, odolevajući uzasti opnim jurišima i jakoj artiljerijskoj vatri. Neprijatelj je bio zadržan i psrodor ka Mionici osujećen. U tom je na poprište prispeo i 1. bataljon, i*_dario neprijatelju u levi bok, pa su oba bataljona prešla u protivnapad i do 21 čas neprijatelja odbacili nazad prema selu Radobiću. Sutradan je 3. brigada sa dva bataljona uveče napala neprijateljske delove u Ra_dobiću i za oko sat borbe naterala ih preko Kolubare u Divece.

Istog dana, pre podne, jači delovi 5. policijskog puka napali su 1. bataljon 2. brigade na severnim padinama Bačevačkog vrha i bili odbačeni nazad. Posle podne je 2. brigada nastavila nastupanje i čišćenje sela južno od Valjeva od ostataka neprijateljskih razbijenih jedinica. Drugi bataljon je čistio Rajkoviće, Pejića brdo (k. 357), Robaje i Žulberice, 3. bataljon je u nastupanju od Bačevaca čistio prostor istočno od puka Kosjerić - Valjevo, dok je 4. bataljon bio u rezervi.⁴⁸⁵¹

Izbijanjem 6. divizije neposredno pred Valjevo, ona se prvi put u Srbiji, posle Pivske planine, našla u neposrednom borbenom dodiru*! sa nemačkim trupama. Između njih više nije bilo brojnih četničkih snaga (kao neke vrste tampon zone), koje su u sudarima od Požege, preko Jelove gore, Kosjerića i planine Maljena do Valjeva bile do nogu potučesne i rastrojene. Poráženi četnički korpusi, brigade i bataljoni su se neprekidno i neuredno povlačili i naglo osipali, pa više nisu bili sposobni za ozbiljniji otpor. Prislino mobilisani četnici su u masi napuštali jedinice,

⁴⁸⁵> Zb. I-Ti7d. 5, 85; k. 797, br. reg. 14/2, 14/3; k. 372, br. reg. 33/1; P. Višnjić, *Oslobođenje Valjeva*, VIG br. 3/1980; Milan Antončić, *Borbe u Srbiji do beogradske operacije*, *Šesta proleterska »Epohak*, Zagreb, 1964.

bežali kućama ili se bez otpora u grupama predavali jedinicama NOVJ i stupali u njihove redove. Razbijene četničke jedinice prikupljale su se severno i zapadno od Valjeva, među njima i već pominjana 4. grupa četničkih jurišnih korpusa, koja će narednih dana u sukobu sa 12. korpusom biti teško poražena i praktično dotučena u oblasti Cera.

Borbe za oslobođenje Valjeva i u periodu do izbijanja pred Beograd

Kada i 6. divizija i 1. proleterska divizija je tokom 12. septembra do noći izbila u dolinu Kolubare. Njena 13. proleterska brigada zauzela je Ljig, 3. krajiška proleterska brigada je izbila u rejon Struganika, 1. proleterska brigada je prešla Kolubaru kod Slovca, a 8. crnogorska brigada se prikupila u Briježđu kao opšta rezerva. Štab 1. proleterskog korpusa ocenio je situaciju povoljnom za napad na jak neprijateljski garnizon u Valjevu. Cilj je bio da se što pre zauzme ovaj najznačajniji ekonomski i administrativno-politički centar u zapadnom delu Srbije, čime bi se, pored vojnog značaja, stvorili neophodni politički uslovi za masovnije pristizanje novih boraca u jedinice. Stoga je odlučeno da se garnizon napadne jednovremeno i koncentrično sa severa i juga čim se određene jedinice prikupe na predviđenim polaznim položajima za napad.

Prema planu Štaba korpusa, 1. proleterska divizija, sa 1. i 3. proleterskom brigadom trebalo je da napada sa severa i severoistoka sa linije Divlje polje - Grabovica, a 6. lička proleterska divizija, sa 1. i 2. brigadom - sa juga. Treća lička brigada dobila je zadatak da zauzme Divce a 13. proleterska brigada Slovac, zatim da spreče intervenciju neprijatelja iz pravca Uba i Lajkovca i onemoguće povlačenje neprijatelja iz Valjeva.

Od neprijateljskih snaga u Valjevu i neposrednoj okolini tada su se nalazili: 2. i 3. bataljon 5. nemačkog policijskog puka, dva oklopna voza, delovi Dopunske komande Ljotićevog kvislinškog Srpskog dobrovoljačkog korpusa, Štab 1. puka sa 3. bataljonom i 3. bataljon 3. puka ovoga korpusa, delovi Srpske državne straže i četnici Valjevskog korpusa - ukupno oko 4.000 dobro naoružanih vojnika. Osim toga, u rejonu Lazarevca, Uba i Obrenovca bio je 1. bataljon 1. puka oklopno-grenadirske divizije »Brandenburg«, u Lajkovcu vazduhoplovna alarmna četa i jedan tenkovski vod, a u Mačvi se nalazila nemačka borbena grupa »Jungensfeld« sastava: 5. policijski puk, bez snaga u Valjevu, jedan samostalni bataljon i 202. oklopni bataljon. Osim toga, usled pogoršanja situacije u srednjoj i zapadnoj Srbiji, stoji u nemačkom izveštaju: »Armijska grupa F je (za odbranu Valjeva) stavila na raspolaganje 14. SS puk 7. SS divizije« (bio u oblasti Užica). No, računalo se da neprijateljske snage izvan rejona Valjeva neće moći uspešnije intervenisati, ukoliko se neprijateljski otpor brzo slomi u gradu, sa čime se takođe računalo.

Neprijatelj je Valjevo pripremio za čvrstu, upornu i dugotrajnu odbranu. Na Krušiku, u kasarnama 5. pešadijskog puka Jugoslovenske vojske, nalazile su se glavne snage nemačkog 2. i 3. bataljona 5. policijskog

puka. Kasarne su bile pretvorene u pravu tvrđavu koja je dominirala severnim delom grada i putevima Valjevo - Beograd i Valjevo - Šabac. Tu su se nalazili i svi delovi Nedićeve kvislinške Srpske državne straže iz Valjeva. Pojedine jake zgrade u centru grada nemačke jedinice su pretvorile u snažne otporne tačke. Nemačka vojna policija (Feldžandarmerija) posela je zgradu Okružnog suda, pomoćna policija poretka (Šucpolicija) držala je kuću dr Miloša Pantića, a Okružna teritorijalna komanda (Kraiskomandantura) zgradu Sreskog suda. Nedićevsko-četničke snage organizovale su odbranu prilaza južnom delu grada, između reka Jablanice i Kolubare i u rejonu Pivare, dok su u gradu držale tri odvojene otporne tačke: Oficirski dom, hotel »Brankovina« i bivšu artiljerijsku kasarnu na ulazu u istočni deo grada, između Kolubare i beogradskog puta. Na obližnje pogodne visove na prilazima gradu neprijatelj je isturio slabije osiguravajuće delove.⁴⁸⁶⁾

U zahvatu puta Valjevo - Kosjerić, na frontu Parlog (k. 261) - isključno reka Gradac, Prva lička brigada, ojačana divizijskom baterijom brdskih topova 65 mm, dobila je zadatak da napada opštim pravcem Močine - k. 307 - Degurić - istočna ivica Valjeva - k. 287 (Kličevac). Levo od nje, na frontu Gradac - Put Valjevo - Ječmište, osnovnim pravcem Ostanjak - Čelija - Bobija - k. 330 - Popare - gvozdeni most na Kolubari - centar grada i dalje putem Valjevo - Slatina do zapadnog dela Kličevca, trebalo je da napada 2. lička brigada, bez 1. bataljona, koji je sa zaštitom i izviđačkom četom divizije, zadržan u divizijskoj rezervi kod sela Rogljević. Treća brigada, pošto je 13. septembra uveče izbacila neprijateljske delove iz Radobića, a potom iz Klačnića i sa Bele stene (tt. 252) i proterala ih preko Kolubare, dobila je zadatak da zauzme Dince i preseče komunikaciju Valjevo - Lajkovac odnosno Ub. U napuštene Dince su 14. septembra ušla dva bataljona 3. ličke brigade. Komandno mesto divizije postavljeno je na k. 307 u selu Bujačić.

Jedinicama je pred napad podeljen jednodnevni obrok suve hrane i po dva borbena kompleta municije. Pošto je napad trebalo da počne u 5 časova 14. septembra obe brigade su do toga vremena izbile na polazne položaje za napad. Međutim, 3. krajiška brigada 1. divizije je celu noć vodila borbu između Slovca i Divaca, zbog čega nije uspela do određenog vremena da izbije na svoje polazne položaje, pa je napad morao biti odložen za 20 časova istog dana. Obe ličke brigade su tokom dana odbacile neprijateljeve osiguravajuće delove i izbile neposredno pred spoljnu odbranu grada. Prva brigada je prešla u napad sa tri bataljona i jednim u rezervi, a 2. brigada sa dva bataljona i jednim u rezervi.⁴⁸⁷⁾

»Napad na vanjsku odbranu Valjeva počinje već u 18 časova 14. IX, »piše Milan Antončić, tada komandant 1. ličke brigade. »U silovitom nalletu 1. i 2. brigada, svaka na svom pravcu, brzo savlađuje vanjske prilaze gradu. Jurišima naših boraca ne mogu da odole ljotičevci, nedićevci i dražinovci, koje su Nemci isturili na najpovoljnije položaje na južnim prilazima Valjevu. Mnogi od njih postaju naši zarobljenici, drugi ginu,

486) Pomenuti članak iz VIG-a br. 3/1980. Zb. XII-4, str. 686.

487) AVII, k. 799, br. reg. 3/4, 4/4, k. 800, br. reg. 2/9.

treći nastoje da se što pre domognu leve obale Kolubare. Oko 22 sata svi su bataljoni obje brigade divizije već na desnoj obali Kolubare.⁴⁸⁸

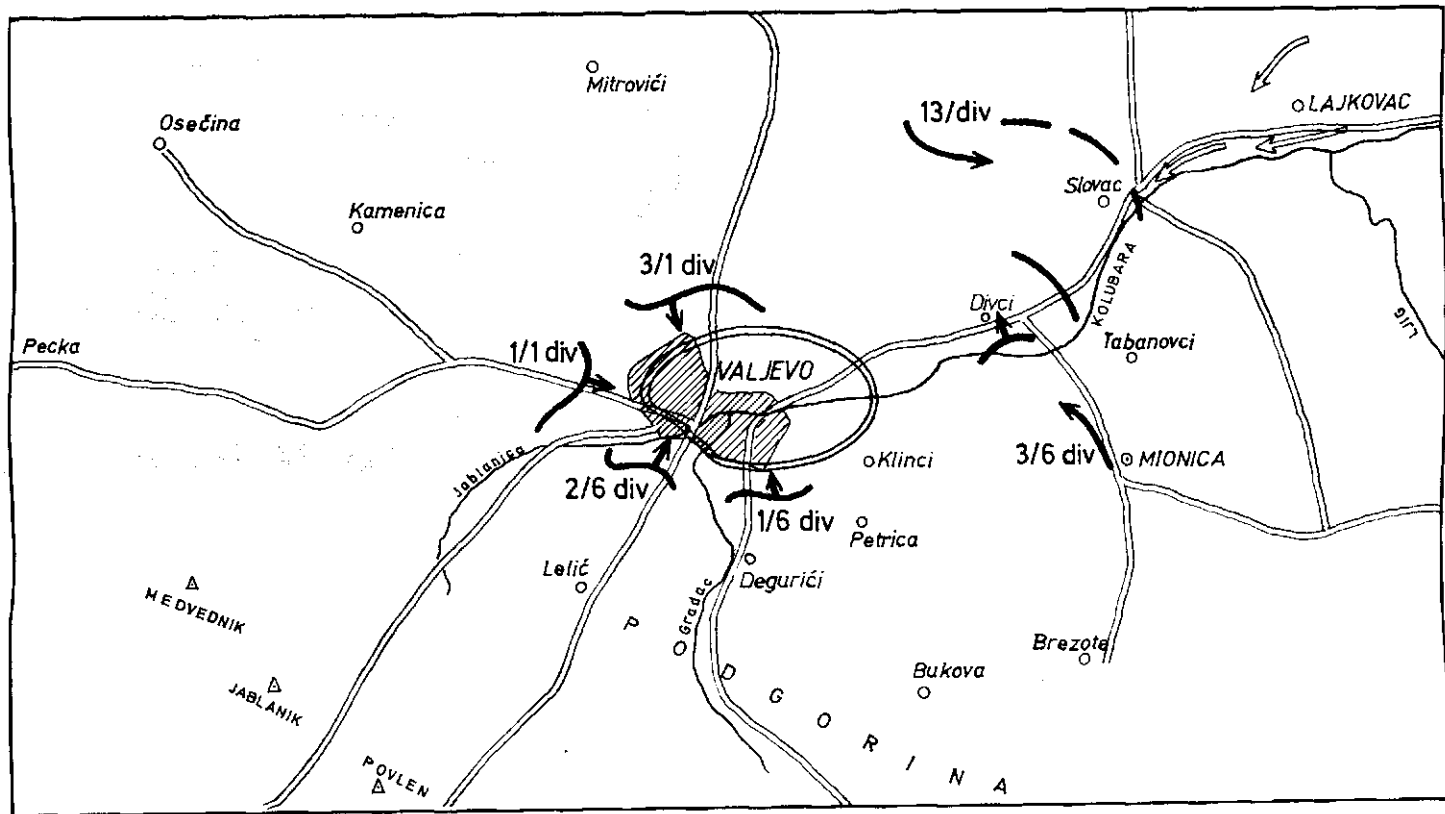
Pošto je savladala spoljnu odbranu i zauzela predgrađe Popare, 2. brigada je oko ponoći zauzela deo grada na desnoj obali Kolubare. Približno u isto vreme i 1. brigada je zauzela južni deo grada i odbacila neprijatelja na levu obalu Kolubare. U borbu su se aktivno uključili i stanovnici Valjeva, naročito omladina. Uz njihovu pomoć jedinice su uspešno stvarale i pronalazile otvore u neprijateljevom rasporedu i tako uspevali iznenadno da izbiju i dejstvuju na bokove i iz pozadine.

Ovladavši desnom obalom Kolubare, jedinice su naišle na veoma jak otpor neprijatelja sa leve obale. Od zarobljenika, među kojima je bio i jedan nemački oficir, saznalo se da je neprijatelj levu obalu reke dobro utvrdio i organizovao za odbranu, naročito prilaze mostovima. Iz bunkera i utvrđenih zgrada on je mitraljeskom vatrom sprečavao svaki prilaz mostovima, koristeći se velikim brisanim prostorom pred sobom. U toj situaciji frontalni napad na mostove mogao je doneti samo velike gubitke. Pravilno ocenivši situaciju, komandanti 1. i 2. brigade su, uz saglasnost Štaba divizije, odlučili da se ka glavnom mostu privuče protivtenkovski top 47 mm, pa da se njime i mitraljezima neutralise otpor iz bunkera kod mosta. Istovremeno, trebalo je da se jedan bataljon 1. brigade prebaci preko Kolubare istočno od Valjeva i da napadne neprijatelja u istočnom delu grada, u rejonu fabrike »Vistad« (sada »Krušik«) i artiljerijskih kasarni, a jedan bataljon 2. brigade da pređe reku zapadno od grada i da prodire kroz predgrađe Brđane, povezujući se sa delovima 1. proleterske brigade. Oba bataljona su brzo i uspešno izvršili svoje zadatke; protivtenkovskim topom neutralisani su bunker i kod glavnog mosta i jedinice su se prebacile na levu obalu Kolubare. Potom su obe brigade, prodirući tesnim ulicama, kroz dvorišta i zgrade, svaka na svom pravcu, u međusobnom sadejstvu i potpomaganju izbile u njuži centar grada i potpuno ovladale njegovim južnim delom. Za to vreme je desnokrilni bataljon 1. brigade, uz sadejstvo 4. bataljona 3. krajiške brigade 1. divizije i podršku ručnih reaktivnih bacača »džon-bul« zauzeo artiljerijsku kasarnu i zgrade bolnice blizu fabrike »Vistad« (južno od puta Valjevo - Beograd), dok je levokrilni bataljon 2. brigade zauzeo Brđane i zapadni deo grada. Oko 2 časa 15. septembra neprijatelj je sateran u utvrđene zgrade Hipotekarne banke, Okružnog i Sreskog suda, Oficirski dom, hotel »Brankovinu« i u kasarne 5. pešadijskog puka u severnom delu grada.

Ujutro do 8 časova, 15. septembra, zauzete su zgrade Hipotekarne banke, Okružnog i Sreskog suda, a oko 11 časova i Oficirski dom. Neprijatelj se još držao u hotelu »Brankovina« i kasarnama 5. puka, ispred kojih su se nalazile minske i žičane prepreke.

Neprijatelj nije popuštao već se iz ovih utvrđenih objekata, naročito kasarni 5. puka, uporno i žestoko branio. Usled nedostatka težih artiljerijskih oruđa za rušenje ovih objekata, napad danju je bio necelishodan, pa je u dogovoru sa štabovima obe divizije odložen za večer, a okruženi neprijatelj je čvrsto blokiran. Oko 17 časova su levokrilni bataljon 1. ličke brigade i delovi 1. proleterske brigade, podržani minoba-

⁴⁸⁸> Šesta proleterska divizija; str. 376.

Napad na Valjevo 14. do 18. septembra 1944.

čačima i mitraljezima, u snažnom jurišu i žestokom okršaju slomili otpor neprijatelja i zauzeli hotel »Brankovinu«. Istovremeno su delovi 2. brigade sa zapada, dva bataljona 1. brigade sa juga i jugoistoka i delovi 1. i 3. brigade 1. divizije sa severa i severoistoka odlučno napali kasarne 5. pešadijskog puka. Uprkos početnog uspeha (zauzete su konjušnice i neki manji objekti, a jedna četa 3. krajiške brigade je prodrla i do skladišta municije, koje su Nemci zapalili da joj ne padne u ruke) napad nije uspeo. Oko kasarne su bila jaka utvrđenja povezana saobraćajnicama, a ispred njih minska polja sa električnim paljenjem. Napad je ponovljen u 19,30 časova, ali opet bez uspeha. Potom su jedinice zanoćile na dostignutim položajima držeći čvrsto opsednutu kasarnu. Napad na kasarnu podržavala su i dva aviona 1. eskadrile NOVJ iz baza na Visu. Tom prilikom je i jedan avion oboren.⁴⁸⁹⁾

Sutradan 16. septembra nastavljene su borbe oko kasarni, bez 2. ličke brigade. Sva nastojanja da se neprijateljev otpor slomi bila su uzaludna. Neprijatelj se žilavo branio očekujući pomoć, koja se pod borbom sporo probijala, usled jakog otpora 3. ličke i 13. proleterske brigade. No, ipak su snage pukovnika Jugenfelda pred veće uspele da se probiju u Valjevo i spoje sa snagama u kasarnama, pa je odlučeno da se napad obustavi i jedinice izvuku iz grada na pogodnije položaje. Grad je pri tom napustila i masa stanovništva, naročito omladine, koja je čekala da primi oružje i priključi se nekoj od jedinica. Građani Valjeva su odista požrtvovano i svestrano učestvovali u oslobađanju svoga grada. »Našim borcima uveliko pomažu stanovnici Valjeva. Oni su odlični vodiči, koji poznaju svaki prikriveni prilaz. Mnogi se ne zadovoljavaju da budu sam vodiči, već se laćaju oružja i jurišaju sa našim borcima. Treći nuđaju borce jelom i pićem, jer je, kako sami kažu, konačno došao i naš dan«, sažeto i nadahnuto piše o tome Milan Antončić u već pomenutom članku.

Još u toku žestokih borbi za Valjevo, 15. septembra posle podne 2. lička brigada je, po naređenju Štaba 1. proleterskog korpusa, izvučena iz borbe i potom upućena da dejstvuje prema Peckoj i Osečini radi sadejstva 12. korpusu, koji je u to vreme vodio teške borbe sa jakim četničkim i drugim neprijateljskim snagama.⁴⁹⁰⁾ Ona je sledećeg dana u re-

489) *Vojnoistorijski glasnik*, 3/80, str. 165-169.

490) Relacija bitke za Valjevo (k. 799, br. reg. 3/4) pisana 1945. neposredno posle rata ne pominje ovaj manevar, već brigadu posle povlačenja iz Valjeva smešta u rejon k. 330, južno od grada. Sličan podatak daje i Ratni dnevnik 6. divizije (k. 797, br. reg. 14/2). I autori pominjanih članaka (Antončić i Višnjic) drže se dosledno ovih izvora, mađa postoje autentični izvori koji ih ozbiljno dovode u sumnju i opovrgavaju. Tako, Štab 1. korpusa 15. septembra u 7 časova saopštava 1. diviziji da su Ličani zauzeli južni i centralni deo grada, pa kaže: »Drugoj ličkoj (brigadi - Đ. O.) naređeno da se postepeno izvlači iz grada i orijentiše prema Peckoj i Loznici«. I Branko Vukelić u knjizi *Šesta proleterska divizija* (str. 394) piše: »U 13 časova (15. septembra, iz centra grada - Đ. O.) izvlači se naša II brigada na novi zadatak i vrši smenu položaja s bataljonom, Marko Orešković. U 15.30 časova 16. septembra Štab korpusa izveštava Vrhovni štab: »Druga lička na prostoru Pričević i Beomužević u prvom susretu sa neprijateljem odbacila ga. Naredili smo gonjenje i povezivanje sa Lekićem (komandant 12. korpusa - Đ. O.). U 6.30 časova 17. septembra korpus pita Vrhovni štab: »Pošto je Lekić razbio četnike i u vezi sa situacijom kod nas da li je potrebno da Šestu diviziju uputimo Lekiću. Druga lička je jučer trebala da se poveže sa Lekićem. Još nemamo izveštaja od nje«. U 12.30 časova 17. septembra komandant korpusa javlja komešaru korpusa: »Glavninu Šeste orijentiši prema Lekiću radi sadejstva«. U vezi s tim Štab korpusa

jonu Pričevića i Beomuževića razbila i odbacila jednu grupu četnika. Pošto se u međuvremenu situacija kod 12. korpusa znatno poboljšala, ona nije prodirala dalje prema Osečini i Peckoj, već se zadržala do 18. septembra u navedenom rejonu odakle je povraćena u oslobođeno Valjevo.

Probivši se 16. septembra pred veče u Valjevo, Nemci su spasli svoj garnizon od uništenja, ali se u gradu nisu mogli duže zadržavati. v'će noću 17/18. septembra počinju da miniraju i ruše utvrđene i značajni objekte u gradu, pale magacine i sve ono što sobom nisu mogli ponu- da bi pre podne 18. septembra počeli da napuštaju grad. Oko 19 časova^{49a} sa položaja južno od Valjeva, jedinice 6. proleterske divizije su ulaz^{^e} u grad i posle izvesnog puškaranja sa neprijateljskim zaštitničkim de- lovima konačno oslobodile grad.

U borbama za Valjevo 6. divizija je imala 33 poginula, među njiifla i čuvenog junaka Bogdana Boltu, i 75 ranjenih boraca. Prema nemač- kim podacima u borbama do 17. septembra samo su njihova dva ba- taljona 5. policijskog puka imala 60 mrtvih i 120 ranjenih vojnika. Pre- ma podacima Štaba 6. divizije neprijatelj je samo na njenom frontu imao 514 mrtvih, oko 400 ranjenih i 309 zarobljenih vojnika. Zaplenjeno je 7 minobacača, 3 brdska topa, 15 puškomitraljeza, 264 puške, 47 piš- tolja, 450 ručnih bombi, oko 300.000 metaka, 400 artiljerijskih granata i 200 mina za minobacače, zatim 4 kamiona i 1 motocikl, a uništena su 3 tenka.⁴⁹¹⁾

Iz oslobođenog grada jedinice su bile povučene i razmeštene pre- težno po periferiji - 1. brigada u rejonu sela Klinci, 3. brigada u rejonu sela Degurić i Bujačić, dok se 2. brigada nalazila delom u Brđanima a delom u gradu na raspolaganju komandi mesta za održavanje reda. Štab divizije sa štabnom četom smestio se u gradu a ostali divizijski pri- štapski delovi u gradu i po periferiji. Narednih dana jedinice su se ug- lavnom sređivale, odmarale i novim borcima dobrovoljcima popunjava- le, ne zanemarujući bojevu gotovost.

U oslobođenom Valjevu 6. proleterska divizija »Nikola Tesla«, posle više od tri meseca danonoćnih marševa i borbi, dobila je mogućnost da se malo odmori, sredi i dobro popuni. Već su bili stvoreni neophodni uslovi da se jako proređene jedinice počnu popunjavati novim borcima, što je bilo i najvažnije. Mada su još od Požege jedinicama tu i tamo pri- stupali novi borci, uglavnom prebegli ili zarobljeni prisilno mobilisani četnici, tek je usledio masovniji priliv novih boraca iz okoline Valjeva. Samo iz fabrike »Vista« javilo se trista dobrovoljaca u diviziju. Kako je izveštavao Štab divizije, u toku osam dana boravka u Valjevu i oko-

18. septembra u 10 časova javlja Vrhovnom Štabu: »Glavnina ličke divizije orijenti- sana prema Lekiću. Jedna brigada upućena prema Osečini i Peckoj da se sa njima poveže«. Istog dana u 18 časova on izveštava: »Druga lička brigada je već ranije upu- ćena prema Lekiću«. Svi citati su iz knjige depeša Štaba 1. proleterskog korpusa (k. 372, br. reg. 33/1). Na kraju, evo šta je Štab 2. brigade 18. septembra javio Štabu 12. korpusa: »Naša brigada je upućena da uhvati vezu sa vama i da vas prihvati. Smeš- teni smo na prostoriji Balinović - Tipanci - Pričević i osigurali se prema Valjevu«. Pošto mu upućuje svog obavestajnog oficira, Štab brigade moli Štab korpusa da mu javi mesto i raspored svojih snaga i dalje namere da bi se mogao ravnati (k- 801, br. reg. 6/8).

⁴⁹¹⁾ AVII, k. 799, br. reg. 3/4, 6/5; VIG br. 3/1980, str. 174.

lini u jedinice je svakodnevno pristizalo 45-50 novih boraca. Štab 1. proleterskog korpusa izvestio je 21. septembra da su od ulaska u Srbiju neke jedinice porasle za 60 do 80 procenata, a 23. septembra da je do tada iz Valjeva i okoline u jedinice NOVJ stupilo 1.200 novih boraca, da bi 5. oktobra izvestio da 6. divizija ima 3.000 boraca.⁴⁹² O tome ubedljivo svedoči i Milan Antončić u pominjanom članku: »Samo sada više nema mjesta bojazni«, piše on, »da će udarna snaga divizije oslabiti zbog smanjenog brojnog stanja. Jer, svakodnevno nam, evo, dolaze desetine i stotine novih boraca Srbijanaca. Te mladiće oduševljavaju naša pričanja o dosadašnjem putu 6. divizije. Obećavaju da neće izneveriti te borbene tradicije«. I dalje: »Sa njima se, kada jedinice nisu u pokretu ili na drugim zadacima, intenzivno izvodi vojnostručna i politička obuka, protkana našim bogatim iskustvom«.

I Dragoslav Mutapović, tada politički komesar 6. divizije na sastanku Divizijskog partijskog komiteta u Valjevu 26. septembra je zabeležio da je do tada u 1. brigadu stupilo oko 242, u 2. brigadu oko 120 i u 3. brigadu oko 200 novih boraca dobrovoljaca, koji su i narednih dana u masi priticali. Kada se divizija pomerila iz Valjeva na sever - u rejon Koceljeva, Vladimirci, Tekeriš - u nju je, pored boraca sa tog prostora, stigla 650 boraca dobrovoljaca iz sela Darosave kod Arandelovca, gde je bilo prikupljeno 2.500 dobrovoljaca, od čega je svaka brigada dobila oko 200 ljudi.

Pošto je glavnina divizije bila razmeštena na odmor po okolnim selima, 2. brigada je zadržana u gradu. Njena dva bataljona bila su u gradu na raspolaganju Komandi mesta Valjevo i povremeno izvršavali zadatke za njen račun, a dva bataljona su bila u Kličevcu i Brđanima. Na dan 21. septembra u Valjevu je održan veliki narodni zbor, kojem je prisustvovalo oko 7.000 ljudi, a govorili su Sreten Žujović Crni, član Vrhovnog štaba i Mijalko Todorović, politički komesar 1. proleterskog korpusa. Ispred svečane tribine 2. brigada je paradnim maršem prodefilovala glavnom ulicom pred okupljenim narodom. Sutradan je prema Krupnju upućen njen 2. bataljon da susretne i prihvati 3. bataljon 3. brigade, koji je od svoje brigade bio odsečen još pri prelazu reke Bosne, 29. jula ujutro.

U jedinicama je oživeo vojno stručni, politički i kulturno-prosvetni rad, pri čemu je težište bilo na vojno-stručnom radu i političkom vaspitanju novih boraca. Valjalo je politički analizirati i objasniti sve važnije događaje, naročito propuste zapažene na maršu i u dotadašnjim borbama u Srbiji. U to vreme su se u zemlji i na međunarodnom planu zbili i dalje odvijali krupni vojni i politički događaji, presudni za uspeh NOB-a, pa je borce sa tim trebalo ne samo upoznati nego im sve to podrobno objasniti. Osim toga, jedinice su stigle u nove, za njih nepoznate, krajeve, pa ih je trebalo upoznati sa političkim uticajem neprijatelja, međusobnim odnosom vojnih i političkih snaga, istorijom, tradicijama i običajima naroda. Nove borce, pak trebalo je upoznati sa borbenom prošlošću jedinica u koje su došli, njihovim uspesima i poteškoćama koje su prebrodili.⁴⁹³

⁴⁹²> Zb. 1-13, d. 50; 1-12, str. 243, k. 372, br. reg. 2/31-2, 2/44-2, *Šesta proleterska divizija*, str. 419

⁴⁹³> AVII, k. 797, br. reg. 4/3; k. 801, br. reg. 16-8; *Šesta proleterska divizija*, str. 433-435.

Štab 1. proleterskog korpusa je 26. septembra naredio 6. divi[^] krene ka Tekerišu i Rumskoj sa zadatkom da olakša napredovah[^] korpusa napadom na četnike na Ceru. Još ranije, 23. septembru¹ 1. brigada iz Kličevca upućena prema Jabuci i Kocelj^ovu da zatvof^{1^}vac prema Šapcu. Narednih dana je pomerena u rejon Bobije (ti^{l^} zatim u sela Subotica i Rumska, odakle je 30. septembra pomef[.] rejon Vladimiraca, gde je ostala naredna četiri dana. Treća brig^o iz Degurića, 22. septembra pomerena u rejon Pričevića. Tu je 2^j tembra u njen sastav stigao Štab brigade sa 3. bataljonom, koji^u J, 29. jula bili odsečeni pri prelazu reke Bosne. Povratkom Štaba Milan Šijan i Mato Radulović, koji su od prelaza Bosne koman^o 3. brigadom, otišli su na druge dužnosti a pristigli u štab - La^o daković, komandant, Gojko Milekić komesar, Dane Čuić, pomoć# litičkog komesara i načelnik štaba Milan Tankosić, koji je na ov^o nost postavljen umesto na Pivskoj planini ranjenog Dmitra Zak,^o preuzeo je dalje komandovanje brigadom. Valja reći da se 3. bž^o u brigadu vratio brojno znatno jači; njemu su po istočnoj Bosni¹ padnoj Srbiji prilazili novi borci dobrovoljci, pa se u brigadu vra^{to} oko 250 boraca bez 3. čete koja je bila u sastavu brigade celo v^o Sutradan, 25-og, u brigadu se javilo 40 novih boraca. Brigada se, sl^o naređenju Štaba 1. proleterskog korpusa, 27. septembra iz Pričev^o merila u Miličinicu, odakle je sutradan otišla u Tekeriš gde je 1° još 84 nova borca. Iz Tekeriša je brigada prešla u sela Mrovska i K^o a zatim 2. oktobra u Krnula i Draginja gde je ostala naredna dva¹¹³ U tom razdoblju 1. i 3. brigada nisu imale ozbiljnijih sukoba sa i^o jateljem. Dvanaesti korpus je sam potukao četnike, pa su rastrojen^o ničke grupe uglavnom bežale i sklanjale se ispred njih.

Ujutro, 28. septembra, 2. brigada je iz Valjeva odmarševala p^o Kocelj^ovu gde je stigla uveče i prenoćila. Narednog dana, kao divi^o rezerva, pomerena je u Gradojević, odakle je sutradan orijentisam^o ma Debrcu da izviđa neprijatelja i preseče komunikaciju Šabac^o renovac. Ona je 30. septembra uveče izbila na liniju Krnjić - Sku^o Kada se 4. bataljon u maršu pojavio pred selom Krnjić, oko 200 čc^o napustilo je selo i povuklo se prema Debrcu i bataljon je ušao u^o bez otpora. U to vreme se u rejonu Krnjić - Debrc - Ušće, uz Savu nalazio ostatak 4. grupe četničkih jurišnih korpusa, koji^o ?^o se posle poraza na Ceru od 12. korpusa tu povukli.

Da bi se izvukao iz nepovoljnog položaja Štab 4. grupe jurišnih^o pusa je odlučio da se 30. septembra probija preko planine Vlašić p^o Medvediku, u planinsku oblast između Valjeva i Užica, a odatle Crnogorskom primorju, uveren da će se tamo iskrcati angloame^o snage. Međutim, izgleda i zbog pojave 2. brigade na tom pravcu, p^o i^o su odložili za naredni dan. Pripremajući se za dalje nastupanje Debrcu i Savi, brigada se 1. oktobra grupisala u selima Skupljen, kovač i Krnjić. Na komunikaciju Šabac - Obrenovac trebalo je da v^o širokim frontom na tri pravca i to: glavnim snagama pravcima - Krnjić - Debrc i Skupljen - Zvezd, a pomoćnim da dejstvuje p^o Mesarci. Približno u isto vreme i četnici su otpočeli nastupanje u meri da se probiju pomenutim pravcem.

lini u jedinice je svakodnevno pristizalo 45-50 novih boraca. Štab 1. proleterskog korpusa izvestio je 21. septembra da su od ulaska u Srbiju neke jedinice porasle za 60 do 80 procenata, a 23. septembra da je do tada iz Valjeva i okoline u jedinice NOVJ stupilo 1.200 novih boraca, da bi 5. oktobra izvestio da 6. divizija ima 3.000 boraca.⁴⁹² O tome ubedljivo svedoči i Milan Antončić u pominjanom članku: »Samo sada više nema mjesta bojazni«, piše on, »da će udarna snaga divizije oslabiti zbog smanjenog brojnog stanja. Jer, svakodnevno nam, evo, dolaze desetine i stotine novih boraca Srbijanaca. Te mladiće oduševljavaju naša pričanja o dosadašnjem putu 6. divizije. Obećavaju da neće izneveriti te borbene tradicije«. I dalje: »Sa njima se, kada jedinice nisu u pokretu ili na drugim zadacima, intenzivno izvodi vojnostručna i politička obuka, protkana našim bogatim iskustvom«.

I Dragoslav Mutapović, tada politički komesar 6. divizije na sastanku Divizijskog partijskog komiteta u Valjevu 26. septembra je zabeležio da je do tada u 1. brigadu stupilo oko 242, u 2. brigadu oko 120 i u 3. brigadu oko 200 novih boraca dobrovoljaca, koji su i narednih dana u masi priticali. Kada se divizija pomerila iz Valjeva na sever - u rejon Koceljeva, Vladimirci, Tekeriš - u nju je, pored boraca sa tog prostora, stigla 650 boraca dobrovoljaca iz sela Darosave kod Arandelovca, gde je bilo prikupljeno 2.500 dobrovoljaca, od čega je svaka brigada dobila oko 200 ljudi.

Pošto je glavnina divizije bila razmeštena na odmor po okolnim selima, 2. brigada je zadržana u gradu. Njena dva bataljona bila su u gradu na raspolaganju Komandi mesta Valjevo i povremeno izvršavali zadatke za njen račun, a dva bataljona su bila u Kličevcu i Brđanima. Na dan 21. septembra u Valjevu je održan veliki narodni zbor, kojem je prisustvovalo oko 7.000 ljudi, a govorili su Sreten Žujović Crni, član Vrhovnog štaba i Mijalko Todorović, politički komesar 1. proleterskog korpusa. Ispred svečane tribine 2. brigada je paradnim maršem prodefilovala glavnom ulicom pred okupljenim narodom. Sutradan je prema Krupnju upućen njen 2. bataljon da susretne i prihvati 3. bataljon 3. brigade, koji je od svoje brigade bio odsečen još pri prelazu reke Bosne, 29. jula ujutro.

U jedinicama je oživeo vojno stručni, politički i kulturno-prosvetni rad, pri čemu je težište bilo na vojno-stručnom radu i političkom vaspitanju novih boraca. Valjalo je politički analizirati i objasniti sve važnije događaje, naročito propuste zapažene na maršu i u dotadašnjim borbama u Srbiji. U to vreme su se u zemlji i na međunarodnom planu zbili i dalje odvijali krupni vojni i politički događaji, presudni za uspeh NOB-a, pa je borce sa tim trebalo ne samo upoznati nego im sve to detaljno objasniti. Osim toga, jedinice su stigle u nove, za njih nepoznate, krajeve, pa ih je trebalo upoznati sa političkim uticajem neprijatelja, međusobnim odnosom vojnih i političkih snaga, istorijom, tradicijama i običajima naroda. Nove borce, pak trebalo je upoznati sa borbom prošlosti jedinica u koje su došli, njihovim uspesima i poteškoćama koje su prebrodili.⁴⁹³

«2) Zb. 1-13, d. 50; 1-12, str. 243, k. 372, br. reg. 2/31-2, 2/44-2, *Šesta proleterska divizija*, str. 419.
493) AVII, k. 797, br. reg. 4/3; k. 801, br. reg. 16-8; *Šesta proleterska divizija*, str. 433-435.

Štab 1. proleterskog korpusa je 26. septembra naredio 6. diviziji da krene ka Tekerišu i Rumskoj sa zadatkom da olakša napredovanje 12. korpusa napadom na četnike na Ceru. Još ranije, 23. septembra 1944. 1. brigada iz Kličevca upućena prema Jabuci i Koceljvu da zatvori pravac prema Šapcu. Narednih dana je pomerena u rejon Bobije (tt. 276), zatim u sela Subotica i Rumska, odakle je 30. septembra pomerena u rejon Vladimiraca, gde je ostala naredna četiri dana. Treća brigada je iz Degurića, 22. septembra pomerena u rejon Pričevića. Tu je 24. septembra u njen sastav stigao Štab brigade sa 3. bataljonom, koji su još 29. jula bili odsečeni pri prelazu reke Bosne. Povratkom Štaba brigade, Milan Šijan i Mato Radulović, koji su od prelaza Bosne komandovali 3. brigadom, otišli su na druge dužnosti a pristigli u štab - Lazo Radaković, komandant, Gojko Milekić komesar, Dane Ćuić, pomoćnik političkog komesara i načelnik štaba Milan Tankosić, koji je na ovu dužnost postavljen umesto na Pivskoj planini ranjenog Dmitra Zaklana - preuzeo je dalje komandovanje brigadom. Valja reći da se 3. bataljon u brigadu vratio brojno znatno jači; njemu su po istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji prilazili novi borci dobrovoljci, pa se u brigadu vratio sa oko 250 boraca bez 3. čete koja je bila u sastavu brigade celo vreme. Sutradan, 25-og, u brigadu se javilo 40 novih boraca. Brigada se, shodno naređenju Štaba 1. proleterskog korpusa, 27. septembra iz Pričevića pomerila u Miličinicu, odakle je sutradan otišla u Tekeriš gde je dobila još 84 nova borca. Iz Tekeriša je brigada prešla u sela Mrovska i Kaona, a zatim 2. oktobra u Krnula i Draginja gde je ostala naredna dva dana. U tom razdoblju 1. i 3. brigada nisu imale ozbiljnijih sukoba sa neprijateljem. Dvanaesti korpus je sam potukao četnike, pa su rastrojene četničke grupe uglavnom bežale i sklanjale se ispred njih.

Ujutro, 28. septembra, 2. brigada je iz Valjeva odmarševala prema Koceljvu gde je stigla uveče i prenočila. Narednog dana, kao divizijska rezerva, pomerena je u Gradojević, odakle je sutradan orijentisana prema Debrcu da izviđa neprijatelja i preseče komunikaciju Šabac - Obrenovac. Ona je 30. septembra uveče izbila na liniju Krnjić - Skupljen. Kada se 4. bataljon u maršu pojavio pred selom Krnjić, oko 200 četnika napustilo je selo i povuklo se prema Debrcu i bataljon je ušao u selo bez otpora. U to vreme se u rejonu Krnjić - Debrac - Ušće, pritešnjen uz Savu nalazio ostatak 4. grupe četničkih jurišnih korpusa, koji su se posle poraza na Ceru od 12. korpusa tu povukli.

Da bi se izvukao iz nepovoljnog položaja Štab 4. grupe jurišnih korpusa je odlučio da se 30. septembra probija preko planine Vlašić prema Medvediku, u planinsku oblast između Valjeva i Užica, a odatle prema Crnogorskom primorju, uveren da će se tamo iskrcati angloameričke snage. Međutim, izgleda i zbog pojave 2. brigade na tom pravcu, proboj su odložili za naredni dan. Pripremajući se za dalje nastupanje prema Debrcu i Savi, brigada se 1. oktobra grupisala u selima Skupljen, Petkovac i Krnjić. Na komunikaciju Šabac - Obrenovac trebalo je da izbije širokim frontom na tri pravca i to: glavnim snagama pravcima Jazovik - Krnjić - Debrac i Skupljen - Zvezd, a pomoćnim da dejstvuje preko Mesarci. Približno u isto vreme i četnici su otpočeli nastupanje u named da se probiju pomenutim pravcem.

Dok su ostali bataljoni počinjali nastupanje određenim pravcima, jake četničke snage su oko 13 časova napale 4. bataljon ispred Krnjića, potisle ga nazad i zauzele selo. U oštroj borbi bataljon je protivnapadom izbacio četnike i povratio selo. Pošto se brzo sredio, neprijatelj je oko 15 časova ponovo prešao u napad iz pravca Mesarci. No, tada su već pristigli i bočnim dejstvom u napad stupili 1. i 3. bataljon, pa je neprijatelj razbijen i nateran da odstupi prema Ušću. Za to vreme 2. bataljon je vodio borbu oko puta Šabac - Debrc i zaplenio jedan puško-mitraljez. Uveče oko 23 časa 1. i 2. bataljon zauzeli su Debrc i izbili na Savu kod Novog Sela, pošto su se Nemci sa dva tenka i 12 kamiona povukli prema Šapcu. Dok su uveče i noću ova tri bataljona dejstvovala u rejonu Debrca, 4. bataljon je zadržan u rezervi u Krnjiću. Oko 4 časa 2. oktobra Nemci su sa tri srednja tenka i šest kamiona iz Šapca prodrli u Debrc, prisilivši neke jedinice da se povuku prema Vlasenici. Nakon izvesnog vremena nemačka kolona je napustila Debrc i produžila prema Obrenovcu, pa su delovi 2. brigade ponovo zauzeli Debrc.

Upravo ovu situaciju, angažovanost 2. brigade u borbi sa nemačkim snagama oko Debrca, iskoristila je 4. grupa četničkih jurišnih korpusa (ostaci) za izvlačenje i napuštanje bojišta. Naime, ona je posle neuspeha u sukobu sa 2. brigadom praktično prestala da postoji; u njenom sastavu se još nalazilo oko 1.000 demoralisanih ljudi nesposobnih za bilo kakvo organizovano dejstvo, pa je osipajući se uz put odstupila prema Beogradu i nestala. Naredni dan brigada je provela u rejonu Debrc, Vlasenica, Krnjić. Skupljan. Treći bataljon je odbacio i naterao na povlačenje izvesne nemačke delove, koji su od Obrenovca pokušali prodor u Debrc. U tim borbama brigada je imala 1 poginulog i 14 ranjenih boraca. Prema podacima Štaba brigade ubijeno je 30, ranjeno oko 80, a zarobljeno 28 neprijateljskih vojnika. Zaplenjeno je 40 pušaka, 1 puško-mitraljez, 3 automata, 3 pištolja, 50 ručnih bombi, 90 mina za nemački laki minobacač, 11 sanduka municije, 2 tromblonske puške sa 40 mina i nešto ostale opreme.⁴⁹⁴⁾

Time su borbena dejstva i boravak 6. proleterske divizije u Pocerini privedeni kraju. Dok je ona boravila u rejonu Valjeva i u Pocerini na prostoru Tekeriš - Koceljeva - Vladimirci - Debrc, ostale divizije 1. proleterskog korpusa su nastupanjem kroz Šumadiju prema Kosmaju i Beogradu stvarale uslove da se uskoro pristupi oslobađanju glavnog grada naše otadžbine. U takvoj perspektivi daljeg razvoja dejstava, Štab korpusa je vršio pregrupisavanje svojih snaga, pa je u sklopu tih planova i 6. divizija krenula iz Pocerine 4. oktobra, da bi se preko Sloveca i Divaca 7. oktobra uveče prikupila južno od Beograda, u rejonu severno od Lazarevca, orijentisana za nastupanje prema Beogradu.

Naporedno sa svestranim vojnim pripremama za oslobađanje glavnog grada tekle su i svestrane organizaciono-političke pripreme, među njima i organizaciono uspostavljanje, povezivanje i sređivanje partijske organizacije grada Beograda. Tada je Centralni komitet KPJ za sekretara partijske organizacije Beograda odredio Dragoslava Mutapovića, do tada političkog komesara 6. proleterske divizije »Nikola Tesla«, koji je

⁴⁹⁴⁾ AVII, k. 801, br. reg. 12-1/9 I, 18-8, 19-8, k. 797 br. reg. 14-83/2, 4/3; k. 373, br. reg. 1/34-1. *Beogradska operacija*, VII, 1964, str. 136-137.

prvih dana oktobra otišao na novu dužnost. Po zapisima Mutapovića, Divizijski partijski komitet je na sednici od 2. oktobra u Kaoni odlučio da se za novog političkog komesara 6. divizije predloži Nikola Pejnović Nikica, do tada zamenik političkog komesara 2. ličke brigade, što je prihvaćeno. Komitet je takođe odlučio da se umesto Pejnovića za zamenika političkog komesara 2. brigade imenuje Jovo Hinić, dotadašnji zamenik političkog komesara 4. bataljona iste brigade, što je takođe prihvaćeno.

Divizija u beogradskoj operaciji

Dok su 1. i 6. proleterska divizija tokom septembra nastupale sa Zlatibora kroz zapadnu Srbiju prema Valjevu, odsudno tukući četničke glavne snage, dotle je Operativna grupa divizija (5. krajiška, 17. istočnobosanska i 21. srpska) pod komandom Peke Dapčevića uspešno prebrodila donji Ibar i Zapadnu Moravu i duboko prodrla u Šumadiju. Objedinjavanjem ove dve do tada odvojene korpusne grupe stvoren je moćan 1. proleterski korpus od pet divizija pod komandom general-lajtanta Peke Dapčevića,⁴⁹⁵ do tada komandanta Operativne grupe divizija. Politički komesar korpusa je i dalje ostao pukovnik Mijalko Todorović, a načelnik Štaba (umesto pukovnika Karla Lalića) je postao pukovnik Savo Drljević, do tada načelnik štaba Operativne grupe divizija.

Korpus je 21. septembra bio u ovakvom rasporedu:

- 6. lička proleterska divizija »Nikola Tesla« na prostoru Valjeva, orijentisana prema Koceljevi i Tekerišu radi sadejstva 12. udarnom korpusu koji je nastupao preko Cera i Iverka;
- 1. proleterska divizija na prostoru Divci, Slovac, Lajkovac, Lazarovac sa rezervom u rejonu Mionica - Ljig u dejstvu prema Ubu;
- 5. krajiška udarna divizija na liniji Belanovica, Trešnjevica, Venčane, Bukulja sa manjim delovima kod Arandelovca, usmerena prema Kosmaju;
- 21. srpska udarna divizija na prostoru Šatornja, Rudnik, Gornji Milanovac, orijentisana prema Topoli i Kragujevcu i
- 17. istočnobosanska udarna divizija na prostoru Pranjani - Kosjerić, orijentisana prema komunikaciji Užice - Cačak.

Levo od 1. korpusa nastupao je 12. udarni korpus (16. i 36. vojvođanska ili. krajiška divizija), koji je porazio novoprikupljenu četničku grupaciju na Ceru i Iverku, usmeren za nastupanje kroz Mačvu. Sa istoka, iz Bugarske, nastupale su prema Velikoj Moravi trupe Trećeg ukrajinskog fronta Crvene armije. Prema njima je nastupao 14. korpus dok je 13. korpus dejstvovao u jugoistočnoj Srbiji. Situacija se razvijala brzo i izrazito povoljno, naročito posle kapitulacije Rumunije i Bugarske. Trenutak spajanja snaga NOVJ u Šumadiji i trupa Crvene armije postao je samo pitanje dana. Valjalo se organizovati i pripremiti za zajedničko nastupanje i tesno sadejstvo sa trupama Crvene armije prema Beogradu. Imperativno se nametnula potreba objedinjavanja svih snaga

⁴⁹⁵> Peko Dapčević je naredbom Vrhovnog štaba od 1. septembra 1944. postavljen za komandanta 1. proleterskog korpusa dok je još bio južno od Zapadne Morave u oblasti Kopaonika (k. 714, br. reg. 39/1-9; k. 372, br. reg. 33/1).

usmerenih ka Beogradu pod jedinstvenu komandu. Naredjenjem Vrhovnog štaba NOVJ od 15. septembra 12. udarni korpus (kojem je nešto kasnije priključena i 28. slavonska divizija) potčinjen je Štabu 1. proleterskog korpusa, pa je tako stvorena veoma krupna armijska operativna grupa (kasnije nazvana Prva armijska grupa).

Štab 1. proleterskog korpusa počeo je da deluje kao štab armijske grupe šest dana kasnije. On je 21. septembra izdao operativnu zapovest divizijama 1. i 12. korpusa za dalje nastupanje prema Beogradu i za slamanje otpora neprijatelja na pravcima nastupanja. Dvanaesti korpus je usmeren da sa Cera i Iverka nastupa kroz Mačvu prema Šapcu, da bi kasnije desnom obalom Save bio usmeren prema Obrenovcu i Žarkovu. Prvi proleterski korpus je usmeren opštim pravcem prema Kosmaju, da bi potom u zahvatu puta Kragujevac - Beograd nastupao ka Beogradu. Divizije prve armijske grupe su 6. oktobra izbile na liniju Obrenovac, Mladenovac, Topola nastupajući dalje ka Beogradu. Nekoliko dana kasnije, 11. oktobra kod Velike Plane (21. divizija) i Smederevske Palanke (5. divizija) divizije 1. proleterskog korpusa uspostavile su vezu sa sovjetskim trupama.

U sklopu operativnih dejstava prema Beogradu, 6. proleterska divizija »Nikola Tesla« sa prostora Koceljeva - Debrč počela je 4. oktobra da se pomera u rejon Lazarevca, južno od Beograda. Četiri dana kasnije, 8. oktobra, ona je bila prikupljena severno od Lazarevca, i to: Štab divizije sa štabnom četom i intendanturom u Velikim Crljenima, 1. brigada sa divizijskom bolnicom u Vreocima, 2. brigada sa brdskim divizionom u selima Arnajevo i Sokolovo i 3. brigada u Stepojevcu, na pravcu prema Obrenovcu. Toga dana je divizija pored obilate popune u ljudstvu dobila i svoju četvrtu brigadu. Naime, u njen sastav je uključena 22. srpska kosmajaska brigada (formirana 2. oktobra 1944. u selu Moravci) koja je tog trenutka imala oko 850 boraca u stroju. Ona je postala 4. brigada 6. ličke proleterske divizije. Međutim, ovaj nazovimo ga - službeni naziv, u dokumentu se rede sreće. Češće se upotrebljava naziv »Kosmajaska brigada«, pa će taj naziv i ovde biti korišćen. Komandant Kosmajске brigade bio je Radoslav Maričić, a politički komesar Radovan Gaković.

Pored Kosmajске brigade divizija je 8. oktobra primila i 1.450 novih boraca-dobrovoljaca koje je rasporedila po brigadama. Sutradan je stiglo još 320 boraca, koji su takođe raspoređeni po jedinicama. I Kosmajaska brigada je 13. oktobra primila 270 novih boraca. Osim ovih parcijalnih ne mogu se naći drugi potpuni i precizni podaci o brojnom stanju brigada i divizije. Brojno stanje divizije od 3.000 ljudi, o kojem je 5. oktobra izveštavao Štab korpusa, bilo je premašeno već 9. oktobra, kada je divizija brojala preko 5.600 ljudi. Milan Šijan u svojoj knjizi *Treća lička brigada* navodi da je za to vreme (uglavnom od oslobođenja Valjeva do napada na Beograd) stupilo u 3. ličku brigadu oko 600 novih boraca, pa je brigada početkom oktobra narasla na oko 1.600 boraca, što je do tada bilo njeno najveće brojno stanje. U bojnoj relaciji 2. brigade za oslobođenje Beograda stoji da je brigada 16. oktobra imala 1.600 boraca. I 1. lička brigada je imala oko 1.500 boraca. Radi prijema novih boraca, koji su masovno pristizali, u brigadama su privremeno

formirani dopunski bataljoni. Usled tako masovnog pritanja, pojavio se ozbiljan problem oružja - svi se nisu mogli odmah naoružati. Ako se oslonimo na ove nepotpune podatke (pouzdanijih nema) može se realno zaključiti da je divizija na Beograd krenula sa brojnim stanjem oko šest hiljada ljudi.⁴⁹⁶»

Uporedo sa prijemom novih boraca i sređivanja jedinica, Štab 6. divizije nije zanemarivao ni dejstva prema Beogradu. Radi raščišćavanja situacije i izviđanja neprijatelja pre pokreta glavnih snaga, Štab divizije je 8. oktobra obrazovao jak izviđački odred i uputio ga u izviđanje i dejstvo prema Beogradu, pravcem Lisović - Bagrdan - Petrov grob (tt. 323). Osnovu izviđačkog odreda činio je 4. bataljon 2. brigade, ojačan izviđačkim četama 1, 2. i 3. brigade. Istog dana odred je stigao u Lisović, i 9. oktobra je u izviđanju došao u sukob sa neprijateljem jačine oko jedne čete kod Bagrdana. U sukobu je ubijeno 5 neprijateljskih vojnika, zaplenjene su 4 puške, 1 automat i 3 pištolja, a neprijatelj je nateran prema Barajevo.

Dana 9. oktobra divizija je iz rejonu prikupljanja krenula prema Beogradu sa 2. i 3. brigadom u prvom borbenom ešelonu. Na pravcu Beljina - Barajevo - Resnik nastupala je 2. brigada, a levo od nje pravcem Stepojevac - Meljak - Sremčica 3. brigada, dok su ostale dve brigade postepeno pomerena za njima kao divizijska rezerva. U to vreme ispred divizije na južnim prilazima Beogradu, u rejonu Moštanica, Meljak, Guncati neprijatelj je imao 1. bataljon 734. puka 117. lovačke divizije, 1. bataljon Ruskog zaštitnog korpusa (belogardisti), dopunski bataljon 7. SS divizije »Princ Eugen« i četu tenkova.

Na pravcu nastupanja 3. brigade u Meljaku nalazila se neprijateljska posada, po proceni oko 150 ljudi, koju je trebalo ukloniti i stvoriti uslove za dalje nastupanje. U tome je brigada efikasno sadejstvovala 12. korpusu koji je tada napadao Obrenovac. Neprijatelj je u Meljaku jačim snagama poseo Visić (tt. 232) a manje delove imao je po selu u nekim tvrdim zgradama. Brigada je prešla u napad oko ponoći 9/10. oktobra sa 1. i 3. bataljonom, dok je 4. bataljon upućen da pročisti selo Bačevac od eventualnih neprijateljskih delova i da održava dodir i vezu sa 2. brigadom. Drugi bataljon je zadržan pored Štaba brigade u rejonu Progor (tt. 213) u brigadnoj rezervi. Pošto je 1. bataljon (bez 1. čete) lako i brzo pročistio selo Vranić, on je zauzeo i zapadni deo Meljaka i došao u vezu sa delovima 12. korpusa. Ali 3. bataljon, ojačan 1. četom 1. bataljona, i pored svih napora nije uspeo da u toku noći zauzme Visić. Ujutru je napad produžen, pa je neprijatelj oko 8 časova prisiljen na povlačenje prema Obrenovcu. U tom napadu, po oceni Štaba brigade, ubijeno je

⁴⁹⁶ AVII, k. 797, br. reg. 14/2, 14-83/2, 14/3; k. 801, br. reg. 19/8. *Treća lička brigada, VIZ Beograd, 1970, str. 295.* Koliki je bio priliv novih boraca vidi se i iz depeša Štaba 1. korpusa od 5. do 11. oktobra. On 5. oktobra izveštava o brojnom stanju divizija: 1. divizija ima 5.800 boraca, 5. divizija 4.100, 6. divizija 3.000, 17. divizija 3.100, 21. divizija 3.000 boraca. U svim divizijama bez oružja 3.000 boraca. Sutradan, 6-og, izveštava da su mali izgledi za popunu jedinica do polaska na zadatka (Beograd) i da na ozbiljnu popunu računava u severnoj Šumadiji i Beogradu. Ali 10-og on izveštava: »Priliv novih boraca ukoliko se ide ka severu sve veći. Broj nenaoružanih skoro ravan broju naružanih. Obavezno je dobiti puške, municiju, obuču i odelo za nove«. Ujutro 11-og javljeno je: »Sa mobilizacijom ide dobro. Imamo nenaoružanih skoro 10.000«. Bili su to dobrovoljci, mobilizacija još nije bila proglašena, (k. 372, br. reg. 2/2).

20 neprijateljevih vojnika a više ih je ranjeno. Brigada je imala 5 poginulih, među njima i komandanta 3. bataljona Đuru Ugarka Cogu i 8 ranjenih boraca. Zaplenjeno je 7 mitraljeza, 3 minobacača, 50.000 metaka i dva kamiona. Sutradan, 11. oktobra, brigada je produžila nastupanje tako da je sa dva bataljona izbila pred Sremčicu i došla u vezu sa izviđačkim odredom divizije, jedan bataljon je zadržan u Meljaku, a jedan uz Štab brigade u Bačevcu. U ovakvom rasporedu brigada je ostala do posle podne 13. oktobra, kada je oko 18 časova krenula prema Rušnju gde su dva bataljona prenočila, dok su druga dva stigla u Resnik gde su stupili u vezu sa bataljonima 2. brigade.

Pošto je iz rejonu Arnajevo - Sokolovo, 9. oktobra, pomerena u Beljenu, 2. brigada je narednog dana dostigla rejon Lisović - Boždarevac. Iz Boždarevca je 3. bataljon upućen prema Bačevcu i Guncatima, a 2. bataljon prema Barajevu u pravcu Nenadovca. Štab brigade sa 1. bataljonom i ostalim delovima zadržao se u Lisoviću. Toga dana, 10. oktobra, izviđački odred divizije izvestio je iz rejonu Rušnja da u železničkoj stanici Resnik ima 35 nemačkih vojnika i 30 žandara sa minobacačem 81 mm, protivtenkovskim topom, 2 mitraljeza i 1 puškomitraljezom, da u železničkoj stanici Klenje ima oko 20 nemačkih vojnika, a kod velikog tunela u Ripnju da se nalazi oko 90 nemačkih vojnika.

Iz rejonu Barajevo - Nenadovac, orijentisana glavninom prema Ripnju i Avali, 2. brigada je 11. oktobra imala 1. bataljon u zaseoku Vučinnac, 2. bataljon u nastupanju pravcem Nenadovac - Brđani prema pruzi 1 Ripnju, 3. bataljon je prodirao pravcem Nenadovac - Radionica (k. 316, 321) dejstvujući u pravcu Avale i Petrova groba (tt. 323), dok je 4. bataljon, još uvek u ulozi izviđačkog odreda, dejstvovao i izviđao iz rejonu Sremčice i Rušnja prema Beogradu. Jedna njegova četa je toga dana kod Sremčice ubila 5 i zarobila 10 nemačkih vojnika, zaplenivši 2 puškomitraljeza (šarca), 2 automata i 1 pištolj. Sutradan, 12. oktobra oko 7 časova, brigada je produžila dejstva radi čišćenja neprijateljevih uporišta oko železničke pruge u podnožju Avale. Drugi bataljon je kod Ripnja nagaznim minama i protivtenkovskim puškama ošteti tri voza i zauzeo železničku stanicu Klenje, ubivši 7 neprijateljskih vojnika. Treći bataljon je porušio prugu između železničke stanice Ripanj i Pinosave, produžavajući dejstva prema Resniku, dok je 2. bataljon ceo dan vodio oštre borbe sa nemačkim delovima oko puta između Ripnja i Avale.

Na drumu pod Avalom bataljon je 13. oktobra stupio u neposredni dodir sa trupama Crvene armije, koje su prodirale od Rajje. Bio je to prvi susret boraca 6. ličke divizije sa Crvenoarmejcima. Koliko se o ovom susretu nekada maštalo toliko mu se sada radovalo, ali vremena za slavlje nije bilo. Nakon kratkih, toplih i srdačnih pozdrava, tek susreli saveznici su svaki svojim pravcem krenuli prema Beogradu. U borbama tokom 13. oktobra u rejonu Ripanj - Avala uništen je, pored ostalog, jedan voz i jedan neprijateljski tenk od 15 tona, a 3. bataljon je zauzeo železničku stanicu i selo Resnik. Uveče je Štab 2. brigade sa dva bataljona stigao u okolinu Ripnja, a sa druga dva u širi rejon Resnika. U isto vreme 3. brigada je pristizala u rejon Rušanjski - Resnik.

U to vreme su se divizije 12. korpusa, levo od 6. divizije, nalazile u rejonu Obrenovca, orijentisane prema Čukarici i Žarkovu, dok su des-

no od nje u rejon Avale izbili delovi 4. gardijskog motorizovanog korpusa Crvene armije.⁴⁹⁷ i 1. proleterska divizija. Ove snage su pred veče 13. i noću 13/14. oktobra, uz snažnu artiljerijsku, a delom i avio-podršku, razbile neprijatelja i zauzele glavno uporište spoljne odbrane Beograda - Avalu. U toj borbi poginuo je nemački general Vili Šnekenburger, komandant odbrane Beograda. Rano ujutru, 14. oktobra, delovi 1. proleterske divizije i 4. gardijskog motorizovanog korpusa izbili su pred Miloševac i Banjički vis i odmah stupile u borbu, da bi im se nešto kasnije pridružila i 6. divizija.

Neprijatelj je za odbranu Beograda upotrebio jaku grupaciju heterogenog sastava, ukupne jačine preko 20.000 vojnika (neki cene i oko 30.000) sa oko 40 tenkova i 170 topova i minobacača. Posle pogibije generala Šnekenburgera, grupacijom je komandovao general-lajtant Fridrih Štefan. U njenom sastavu bili su: delovi 737. puka 117. lovačke divizije, jedan tvrđavski puk, dopunski bataljon 7. SS divizije, 28. landšicen bataljon, nekoliko policijskih bataljona, jedan rudarski bataljon iz Kostolca, 38. motorizovani protivavionski artiljerijski puk, nekoliko divizionara artiljerije 2. oklopne armije, oko 2 bataljona tenkova, delovi Ljotičevog kvislinškog Srpskog dobrovoljačkog korpusa i belogardijskog Ruskog zaštitnog korpusa, delovi 5. motorizovanog policijskog puka, dva bataljona 750. puka 118. lovačke divizije.⁴⁹⁸

U sklopu nastupanja 1. proleterskog korpusa odnosno: 1. armijske grupe⁴⁹⁹ 6. divizija je dobila zadatak da napada pravcem: u zahvatu pruge i puta do Topčidera - Topčiderski venac - Vojna bolnica - ulica Kraljice Natalije (sada Narodnog fronta) - Knez Mihailova ulica - Kalemegdan. U napad je 14. oktobra ujutro prešla sa 2. i 3. brigadom, imajući 1. brigadu u rejonu Resnika u rezervi, dok je Kosmajaska brigada krenula iz rejona Barajeva i uveče stigla u Kijevo. Štab divizije se kretao na pravcu 2. brigade, a divizijska bolnica je bila razmeštena u Resniku. »Sve naše jedinice imaju uložiti krajnje napore da se grad oslobodi u toku dana i noći 14/15. oktobra« - pisalo je suviše optimistički u borbenoj zapovesti divizije.

Pravcem: Resnik - Straževica (k. 209) - Miljakovac - Dedinje - Topčider - Topčiderski venac - Vojna bolnica - ulica Kraljice Natalije - Knez-Mihailova - Kalemegdan (Gornji grad) trebalo je da prodire 2. brigada, ojačana brdskih divizionom divizije. Levo od nje, pravcem: Resnik - Kijevo - istočne padine Petlovog brda (tt. 205) - Polje (k. 182) - Krečana (k. 200) - Košutnjak - železnička stanica Topčider - Topčidersko brdo i ulicama Resavskom, Carice Milice, Cara Lazara do spomenika

⁴⁹⁷> Sastav 4. gardijskog motomehanizovanog korpusa general-potpukovnika Vladimira Ivanovića Zdanova je bio: 36. gardijska tenk. brigada, 13, 14. i 15. gar. motomehanizovana brigada. Korpus je bio ojačan sa: 230 haubičkim pukom, 140 minobacačkim pukom 58. pukom gar. minobacača (»kačuše«), 42. lovačkom protivtenkovskom brigadom, 22. protivavionskim art. divizionom i 218. samostalni inž. bataljonom. Korpus je sa ojačanjima imao oko 17.000 vojnika, 160 tenkova, 21 samohodku, 31 oklopni automobil, 366 topova i minobacača, 674 mitraljeza, 15.710 pušaka i automata, 48 motocikla, 1.038 automobila i 130 radio-stanica (*Beogradska operacija*, VII, Beograd, 1964).

⁴⁹⁸> Isto, str. 216.

⁴⁹⁹> U sastavu Prve armijske grupe, odnosno u sastavu 1. i 12. korpusa, dejstvovalo je devet divizija sa ukupnim brojnim stanjem oko 50.000 boraca. Brojno stanje divizije 1. korpusa iznosilo je od pet do osam hiljada boraca, a 12. korpusa znatno manje (Nav. delo, str. 39).

»Pobednik« na Kalemegdanu imala je da prodire 3. brigada. Pošto su desno od 2. brigade prema Banjičkom visu (tt. 198) u napad uvedeni 1. proleterska divizija i delovi 4. gardijskog korpusa, to je brigada svoje jedinice istočno od pruge Ripanj - Topčider rokirala oko i zapadno od pruge. Deo 3. brigade iz Rušnja je oko 6 časova krenuo prema Resniku tako da se brigada tu grupisala, uspostavila neposredan dodir sa delovima Crvene armije i zajedno sa njima oko 12 časova 14. oktobra prešla u nastupanje određenim pravcem prema Beogradu. Na pravcu 6. divizije sa 2. i 3. brigadom nastupala je jedna motorizovana brigada 4. gardijskog korpusa.

Druga brigada je relativno brzo slomila slab otpor neprijatelja i zauzela železničku stanicu Kijevo i brdo Straževicu, a potom je naišla na jači otpor u visini Miljakovca ispred Rakovice. Pošto je, u sadejstvu sa 8. crnogorskom brigadom 1. divizije, jednim pešadijskim bataljonom Crvene armije i nešto artiljerije, savladan otpor neprijatelja i ovaj nateran na povlačenje prema Dedinju i Topčideru, brigada je zauzela Rakovicu i produžila prema Topčideru. Oko 18 časova počela je oštra borba u Topčideru, naporedo sa napadom sovjetskih jedinica na Dedinje. Dok su sovjetske jedinice uz podršku tenkova i artiljerije oko 20 časova ovladale Dedinjem, 2. brigada je zauzela železničku stanicu Topčider i gardijske kasarne. Pri napuštanju železničke stanice u Topčideru neprijatelj je zapalio više vagona krcatih municijom, što je dovelo do eksplozije velikog broja granata i mina i primoralo delove brigade na brzo povlačenje od mesta eksplozije. Ovladavši Topčiderom, brigada je prenočila na padinama Topčiderskog brda i Dedinja.

Krenuvši nešto kasnije od 2. brigade, 3. brigada je brzo skršila neprijateljski otpor u rejonu Kneževca i produžila prema Rakovici, nailazeći na uzastopan slabiji otpor neprijateljskih delova. Prodirući grebenom zapadno od puta Rakovica - Topčider, brigada je zauzela Rakovicu i nastavila ka Topčideru gde je naišla na otpor u rejonu železničke stanice i sa obližnjih kosa na padinama Košutnjaka. I ovaj otpor je do mraka slomljen a neprijatelj se povukao prema Čukarici. U tom rejonu brigada je prenočila. Štab divizije se premestio u Rakovicu.

Na svim pravcima nastupanja u toku 14. oktobra bila je razbijena odbrana neprijatelja na periferiji grada. Jedinice 1. armijske grupe i Crvene armije zauzele su gotovo sva predgrađa i stvorile povoljne uslove za prodor u unutrašnjost Beograda. Noć 14/15. oktobra 1. lička brigada je provela u Resniku, a Kosmajaska brigada se još uvek nalazila u Barajevu.

Ujutro 15. oktobra sve jedinice su produžile napad. Treća brigada je izbila na Mostar zajedno sa Beograđanima koji su joj se priključivali još od Rakovice, pokazujući jedinicama neprijateljska uporišta i najpogodnije prilaze do njih. U rejonu Mostara brigada je došla pod jaku neprijateljsku vatru i bila privremeno zaustavljena u nastupanju, sve dok motorizovani delovi Crvene armije nisu stigli na Mostar kada je napad nastavljen. Nastala je žestoka borba. Nemci su iz protivtenkovskih topova gađali tenkove Crvene armije, poneki i uništili, ali napad nisu mogli zaustaviti. Slamajući žilav otpor Nemaca brigada se sa 2. i 4. bataljonom domogla blokova zgrada između Sarajevske i ulice Kneza Miloša gde je borba nastavljena i u toku noći. Ostala dva bataljona (1. i 3.) su za to vreme držani u rezervi pored štaba brigade u Bulevaru vojvode Radomira Putnika.

Druga brigada je napadala istočno od Mostara i preko ulice Franše d'Eperea i Vojne bolnice prodirala u grad. Njen 2. bataljon je uz mes-timičan i slab otpor zauzeo više od polovine Sarajevske ulice, a onda je naišao na veoma jak i organizovan otpor. Pokušavajući da ga savlada imao je 2 poginula i 8 ranjenih boraca, ali uspeha nije bilo, napred se nije moglo. Bataljon se zaustavio na dostignutoj liniji i posedanjem po-godnih zgrada nastavio borbu. Oko 19 časova Nemci ga u protivnapadu izbacuju iz nekoliko zgrada, da bi potom bili zaustavljeni i odbačeni na-zad. Negde oko ponoći bataljon su smenili delovi 3. brigade, pa se on do zore rokirao u ulici Kneza Miloša. Istovremeno, naporedo 2. bata-ljonu prodirao je i 3. bataljon preko ulice Franše d'Eperea i Vojne bol-nice i dospao do ulice Vojvode Milenka, gde je zaustavljen. Prvi bata-ljon u Bulevaru vojvode Putnika i 4. bataljon kod Vajfertove pivare (sada BIP) obrazovali su brigadnu rezervu.

Od trenutka kada su prvi ešeloni ovladali periferijom i počeli da prodiru u grad, borcima NOVJ i sovjetskim ratnicima masovno su se priključivali i stanovnici glavnog grada. Njihov junački otpor tokom okupacije nisu slomile ni najsurovije represalije u Banjičkom logoru i Starom sajmištu, ni masovna streljanja u Jajincima i svakodnevna ubi-janja po ulicama. U trenucima presudnim za oslobođenje Beograda nje-govi stanovnici su se nesebično borili. Tako je bilo na pravcu prodira-nja ne samo 6. divizije, nego i svih ostalih jedinica.

Evo kako je te događaje opisao Lazo Radaković, komandant 3. bri-gade: »U svim tim borbama ginule su i starešine i borci, ali brojno stan-je kao da se nije menjalo. Čak je u nekim jedinicama i raslo. Često se događalo da u ravnopravnoj borbi između neke naše i nemačke grupe, koja traje već satima, odjednom dođe do preokreta. Iznenada, iza leđa Nemaca, odjeknuli bi pucnji. Otpor Nemaca bio je savladan, a iz podruma ili kuća izlazila bi trojka skojevaca naoružana puškama, auto-matima, pa čak i mitraljezima. Istog dana bi se svrstala u jedinicu kojoj su pomogli da slomi otpor neprijatelja. Čak ih niko nije popisivao. Krat-ko upoznavanje i odmah nastavljanje borbe. Često se događalo da omladinac iskoči pred prednje delove naših jedinica govoreći: 'Ne tamo, drugovi, tamo su se utvrdili, imaju mitraljez, idemo sa ove strane pa ćemo ih napasti s leđa'. Uloga članova Partije, skojevaca, omladine i ve-ćine Beograđana u borbi za oslobođenje Beograda bila je veoma velika i značajna. Pokazivali su gde se kriju Nemci, bili su nam vodiči, nosili su ranjenike, donosili municiju, uključivali se u borbene redove naših jedinica. Pomagali su uništavati grupe Nemaca koje su ostale skrivene po podrumima, tavanima i u raznim skloništim. Bilo ih je koji su istog dana i poginuli a da se ne zna, da su za tih desetak sati borbe pripadali 6. diviziji.⁵⁰⁰

Naročito uporna i oštra borba 2. i 3. brigade rasplamsala se 16. ok-tobra oko bloka zgrada ministarstva, na uglu ulica Sarajevska, Nema-njina i Kneza Miloša. Nemci ne samo da su ove zgrade dobro pripremili za odbranu, već su iz planski postavljenih betonskih bunkera na uglo-vima zgrada i raskrsnica brišućom mitraljeskom vatrom efikasno spre-čavali svako privlačenje i približavanje. Treća brigada je sa 2. i 3. bata-ljonom vodila borbu za blok zgrada između Sarajevske i Ulice Kneza

⁵⁰⁰> Šesta proleterska divizija, str. 408^09.

Miloša, a dva bataljona je imala u rezervi. Drugi i 4. bataljon 2. brigade, koji je pre zore smenio 3. bataljon u Ulici Vojvode Milenka, ulagali su krajnje napore da nekako savladaju otpor i upadnu u zgrade, ali uspeha nije bilo. Pri tom je 2. bataljon izgubio 7 ranjenih boraca. U jednog od tih napada deo 4. bataljona se našao pod jakom unakrsnom mitraljeskom vatrom, pa su se najistureniji borci počeli povlačiti. U tom je do njih dopuzao komandant bataljona Milan Drakulić u nameri da ih povede na juriš, ali ga je pokosio rafal nemačkog mitraljeza. Prema zapisu Nikole Pejanovića, tada političkog komesara divizije, on je »lično poveo bombaša u pomoć isturenom krilu bataljona kojeg su Nemci pokušali da odseku. Zahvaljujući jurišu bombaša i podršci sovjetske artiljerije, Nemci su bili onemoćeni. Bataljon je potresla i ogorčila smrt njihovog komandanta, koji ih je tako dugo i hrabro vodio, da bi sada pao na domaku slobode, u gradu gde je pre rata živeo«. ⁵⁰ⁿ

Dok su brigade prvog ešelona divizije prodirale u grad, privlačen je i drugi ešelon (1. i Kosmajaska brigada). Prva brigada je 15. oktobra pre podne iz Resnika stigla u Topčider. Odatle su dva bataljona upućena da preseku vezu između grada i Čukarice. Oni su 16. oktobra lako ovladali Senjakom i krenuli prema Čukarici, gde su u oštroj borbi osvojili Fabriku šećera i još neke zgrade više hipodroma. Dva dana kasnije u taj rejon je pristigla 28. slavonska divizija 12. korpusa i preuzela položaje od 1. brigade, a ona je upućena ka Skupštini u Ulici Kralja Aleksandra (Bulevar revolucije) i Ulici Kralja Milana (sada Maršala Tita).

Kosmajaska brigada je oko 15 časova 15. oktobra krenula iz Barajeva i tokom noći stigla u Topčider gde se do 16-og oko podne odmarala. U to vreme se iz Grocke prema Beogradu pojavila u nastupanju jaka nemačka grupacija, pa je ova brigada posle podne prebačena na Voždovac da posedanjem položaja na liniji Marinkova Bara - Mali Mokri Lug zatvori pravce koji otuda vode u grad. Položaje je posela 1. i 4. bataljonom dok su ostale snage zadržane u Ulici vojvode Stepe. Pri posedanju položaja bataljoni su naišli na slabije neprijateljske delove i rasterali ih. Narednog dana zarobljeno je 14 nemačkih vojnika a nešto ih je ubijeno. Uveče je brigada povučena sa ovih položaja i 18-og je u centru grada smenila 3. brigadu.

Dok su se u centru grada razgarale ogorčene borbe oko pojedinih blokova zgrada, prednji odredi jake nemačke grupacije, ⁵⁰² od Smedereva preko Grocke, izbili su 15. oktobra na istočnu ivicu Beograda, zauzevši Mali Mokri Lug, gde su udarom naših i sovjetskih jedinica razbijeni i odbačeni nazad uz velike gubitke. Da bi ojačao 21. srpsku diviziju na tom pravcu, Štab 1. proleterskog korpusa je 16. oktobra naredio Štabu 6. divizije da iz borbi u gradu odmah izvuče 2. ličku brigadu i uputi je u sastav 21. divizije.

Preuzevši položaje od 2. brigade, 3. brigada je noću 16/17. oktobra i narednog dana nastavila uporne borbe oko ministarstava i prema že-

^{50D} Isto, str. 399.

⁵⁰²⁾ Ova nemačka grupacija jačine oko dve divizije - oko 20.000 - 30.000 vojnika, pod komandom generala Štetnera - sastojala se od: 1. brdske divizije, 2. puka »Brandenburg« i borbene grupe »Vitman« (92. motorizovana brigada, puk »Rodos«, dva bataljona 737. puka 117. lovačke divizije, 116. izviđački bataljon, 44. protivtenkovski divizion, 2. četa 191. brigade juršnih topova i još neke manje jedinice (*Beogradska operacija*, VII, Beograd, 1985, str. 39).

lezničkoj stanici bez vidnijeg uspeha. Prva brigada je tokom 17. oktobra uz podršku sovjetskih topova zauzela crkvu na Čukarici i nekoliko zgrada oko nje. Kosmajaska brigada je još uvek bila u rejonu Voždovac - Marinkova Bara. Ona je ujutro 18. oktobra smenila 3. brigadu i produžila dejstva između ulica Kralja Milana i Kneza Miloša oko Ministarstva saobraćaja u Nemanjinoj ulici i Oficirskog doma (ugao ulica General Ždanova i Maršala Tita) dok je 1. brigada, pošto je smenjena na Čukarici, uveče ubačena u borbu desno od Kosmajске brigade, između ulica Kralja Milana i Kralja Aleksandra. Smenjena 3. brigada prikupila se sa dva bataljona u rejonu Medicinskog fakulteta, dok je 2. bataljon i dalje ostao na položajima u Ulici Kneza Miloša a 4. bataljon u ulici Vojvode Putnika.

U toku 19. oktobra 1. brigada je sa tri bataljona, koordinirano sa delovima Crvene armije, vodila oštre borbe oko starog Dvora, Ministarstva pošta, telegrafa i telefona, oko hotela »Moskve« i palate »Albanije«, dok je jedan bataljon držan u rezervi. Uporni neprijatelj je postepeno potiskivan iz ovih objekata, pa je brigada tokom noći 19/20. oktobra, u sadejstvu sa jedinicama 1. proleterske divizije i Crvene armije, zauzela hotel »Moskvu«, palata »Albaniju« i upravu grada Beograda. Neprijatelj se postepeno povlačio prema mostu na Savi. Kosmajaska brigada je nastavila borbe oko ministarstva, a 3. brigada je bila u rezervi. Rano ujutro 20. oktobra neprijatelj se konačno povlačio preko Savskog mosta, napuštajući Beograd. Neposredno za njim, pod dejstvom neprijateljske artiljerije i avijacije, na most je izbio 1. bataljon 1. brigade. U tom času od avionske bombe je poginuo njegov neustrašivi i vrsni komandant Jandre Žunić. Ovaj bataljon je, izgleda tek popodne,⁵⁰³ zajedno sa sovjetskim jedinicama, pod vatrom prešao preko miniranog mosta na levu obalu Save. Most je od rušenja spasao Miladin Zarić, koji je na vreme presekao kablove eksploziva.

U to vreme neprijatelj je u gradu držao još samo Čukaricu sa ojačanim 5. SS policijskim pukom zvanim Borbena grupa »Cimerman« od oko 1.300 vojnika, pod komandom Valtera Cimermana. Oko 6 časova 20. oktobra 3. lička brigada je upućena sa tri bataljona iz rejona Šumadijska ulica - Medicinski fakultet da zajedno sa jednim pukom Crvene armije zauzme i oslobodi Čukaricu, dok je njen 1. bataljon i dalje ostao u Sarajevskoj ulici. Čukarica je koncentrično napadnuta u 14 časova udruženim snagama 3. brigade i puka crvenoarmejaca uz jaku artiljerijsku podršku. Neprijatelj se uporno i odlučno branio sve do mraka, a tada je gumenim čamcima i splavovima uspeo da pređe Savu uz velike gubitke. Na levu obalu Save stiglo je oko 800 vojnika; ostali su zarobljeni ili izginuli. Posle ponoći Čukarica je već bila oslobođena, a sa njome i ceo Beograd. Nastalo je veliko slavlje.

Pošto je u gradu smenjena od 3. brigade, 2. brigada je oko 16 časova 16. oktobra krenula prema Voždovcu. U stroju je tada, kako je zabeleženo, imala oko 1.600 boraca, dakle, više nego dvostruko od brojnog stanja sa kojim je stigla u Srbiju. Na Voždovcu se stavila pod komandu Štaba 21. divizije i prenoćila sa tri bataljona u ulici Vojvode Stepe a jednim bataljonom u Vitanovačkoj ulici. Sutradan 17. oktobra tu je primila

⁵⁰³> J. Popović, *Prva lička proleterska brigada*, VINC, Beograd, 1988, str. 457.

naređenje da se preko Kumodraža prebaci u rejon Veliki Mokri Lug - Smrdan (k. 134) sa zadatkom da napadne neprijatelja u pravcu Bolečke mehane, u sadejstvu sa ostalim snagama 21. divizije i jedinicama Crvene armije. Desno od nje, na frontu Osoje (k. 235) - Zabran (k. 201) u pravcu Majdani, trebalo je da napada 5. srpska brigada, a levo, u zahvatu puta Beograd - Boleč, 2. proleterska brigada. Ali, usled nastojanja Nemaca da se po svaku cenu probiju od Boleča u Beograd, ovde se pre svanuća, dakle pre nego što je 2. brigada krenula sa Voždovca, zametnula obostrano teška i oštra borba. Brigada je, izgleda, stigla 17. oktobra popodne u pomoć 21. diviziji i sa dva bataljona izbila na liniji Golo brdo (k. 248), uspostavivši neposredni dodir i čvrstu vezu sa 5. srpskom i 2. proleterskom brigadom.

Naime, neprijatelj je iz rejona Boleča pre svanuća krenuo u napad na frontu Kusak - Zabran, potisnuo 4. brigadu 21. divizije sa linije Šugavac (k. 171) - Lipovica (k. 176), odnosno s leve obale Bolečice i u osvit 17. oktobra ovladao linijom Erino brdo (k. 252) - Golo brdo (k. 248), primoravši 21. diviziju da se povuče na poslednju odbrambenu liniju Stojčini brdo (tt. 270) - Kumodraž. Istog jutra neprijatelj je napao i potisnuo 15. gardijsku mehanizovanu brigadu Crvene armije i zauzeo Veliki i Mali Mokri Lug, nastojeći da prodre u Beograd. Tokom prepodneva, 17. oktobra, zajedničkim naporima 21. divizije i 15. gardijske mehanizovane brigade, podržavanih divizionom raketnih oruđa (»kačuške«), i avijacijom, neprijatelj je zaustavljen i situacija na istočnim prilazima Beogradu je stabilizovana.

Pred večer, pošto su joj pristigla upućena pojačanja, 21. divizija, zajedno sa 15. gardijskom mehanizovanom brigadom Crvene armije, prešla je u protivnapad pravcem Mali Mokri Lug - Boleč i do noći neprijatelj je uz velike gubitke potisnut ka Bolečici. U toj situaciji 2. brigada je sa 3. i 4. bataljonom zanoćila na položajima severno iznad Leštana, zadržavši ostale snage sa Štabom brigade u Velikom Mokrom Lugu, pripremajući se tokom noći za sutrašnji odlučan napad.

Pre svanuća 18. oktobra 2. brigada je, zajedno sa ostalim snagama 21. divizije, prešla u napad i već u jutarnjim časovima neprijatelj je bio razbijen na levoj obali Bolečice. U prodiranju prema Bolečkoj mehani, pravcem Veliki Mokri Lug - Bandera (tt. 267) - Zabran (k. 201) i dalje s obe strane Bolečice, 2. brigada je, bez značajnijeg otpora izbila na liniju Šugavac (k. 171) - Veliki Mokri Lug. Tek ovde je naišla na jači otpor sa k. 142 koji je ubrzo savladala uz pomoć ostalih snaga. Potom je, zajedno sa 15. gardijskom mehanizovanom brigadom Crvene armije, prodrla u Boleč i pristupila uništavanju neprijatelja. Napuštajući teška borbena i druga tehnička sredstva, neprijatelj se povlačio prema Zaklopači i Vrčinu. U borbu je tada ubačen i 1. bataljon 2. brigade iz rezerve, kako bi se pojačale snage za gonjenje i uništavanje neprijatelja. U Boleču je brigada zaplenila 30 motornih vozila koja je predala 21. diviziji. Krajem dana poginuo je general Valter Štetner pa je nemačko komandovanje prestalo da precizno funkcioniše, što je ubrzalo uništavanje grupacije.

U toku 19. oktobra brigada je sa tri bataljona čistila prostor Boleč, Tomašev grob, Zaklopača, Vrčin i Zuce od ostataka razbijenih neprijateljskih delova. U tom rejonu zarobljeno je 100 nemačkih vojnika »koje

su - kako stoji u izveštaju - oteli Rusi«, kada su sprovedeni ka Štabu 21. divizije, dok je prema brigadnom izveštaju preko 150 nemačkih vojnika poginulo. Sa zapljenjenih 16 puškomitraljeza i 100 pušaka odmah je naoružano »nenaoružano ljudstvo«, kako stoji u izveštaju brigade. To »nenaoružano ljudstvo« bili su beogradski omladinci koji su od početka borbi u Beogradu listom pristupali jedinicama NOVJ, prateći ih u stopu i strpljivo čekajući da se domognu oružja.

Uveče 19. oktobra brigada je sa 1, 3. i 4. bataljonom zanočila u rejonu Boleča, a sa Štabom brigade, 2. bataljonom i ostalim delovima u Velikom Mokrom Lugu. Sutradan je brigada rokirana prema Avali i raspoređena u selima Vrčinu, Zuce i Glumci (Beli Potok). Štab brigade je izašao na Avalu. Tokom dana 3. i 4. bataljon su pretresali Vrčin i okolinu i tom prilikom zarobili 20 nemačkih vojnika. Prenočivši u tom rasporedu brigada je sutradan izašla ispod komande Štaba 21. divizije i ujutru 21. oktobra Štab brigade je sa 1. i 2. bataljonom i četom za vezu krenuo prema Beogradu, dok su 3. i 4. bataljon ostali u Vrčinu.^{504>}

Pošto je prenočio u ulici Vojvode Stepe, Štab brigade je sa 1. i 2. bataljonom i četom za vezu rano ujutro 22. oktobra nastavio put prema Zemunu i već u zoru prešao most na Savi. Toga dana su 3. i 4. bataljon bili na maršu ispod Avale ka Beogradu.

Nakon šest dana ogorčenih borbi sa jakom neprijateljskom grupacijom u gradu, kao i sa moćnom grupacijom generala Štetnera istočno od grada, neprijateljski otpor je bio skršen i 20. oktobra ujutro Beograd je bio oslobođen. Treća lička brigada je nakon osvajanja Čukarice, po naređenju Štaba 1. proleterskog korpusa, zadržana u gradu i raspoređena u Sarajevskoj i Bosanskoj ulici, na Zelenom vencu i Topčiderskom brdu. Tu se narednih dana odmarala i sređivala, doterivala odeću i obuću i uvežbavala paradni korak jer je bila određena da učestvuje u defileu dela jedinica koje su oslobodile Beograd. Nakon održanog svečanog defilea pred Vrhovnim komandantom na Banjici 27. oktobra, 3. brigada je već sutradan krenula u Srem u sastav svoje divizije, koja je već dostigla rejon Rume.

Bilans borbi 6. divizije za Beograd dao je Štab divizije u svom izveštaju od 24. oktobra 1944. godine. U njemu stoji da je divizija ubila 3.787 vojnika i zarobila 1.116 vojnika, dok se za ranjene ne navode podaci. Zaplenjeno je 12 topova raznih kalibara, 66 puškomitraljeza (»šaraca«), 1.085 pušaka, 14 puškomitraljeza, 3 minobacača, 5 automata, 63 motorna vozila. Uništeno je 2 kamiona, 1 voz i 1 tenk, a 2 voza su oštećena. Gubici divizije iznosili su 188 poginulih, 557 ranjenih i 76 nestalih boraca.⁵⁰⁵⁾

^{504>} Zb. 1-14, d. 11, 31, 44, 70, 109, 110; k. 373, br. reg. 1/1; k. 799, br. reg. 1-5, 6/5; k. 801, br. reg. 8-8, 9-14/8, 12-1/9, 20-8, 21/8; k. 1041, reg. 49/1, 51/1; *Šesta proleterska divizija*, str. 401-412, *Beogradska operacija*, str. 236-247.

^{505>} Zb. 1-13, d. 50, 81, 152, 153, 164; Zb. 1-14, d. 11, 31, 44, 61, 89, 109, 110; AVII, k. 797, br. reg. 2/1, 3-1/1, 3-4/3, 14/2, 14/3, 27-1/2, 28-2; k. 799, br. reg. 1/1-5, 1419-5; k. 803, br. reg. 1/1. U bojnoj relaciji 6. divizije o borbi za Beograd (pisanjoj po završetku rata), pored verodostojnog opisa borbi divizije u gradu, daju se i gubici divizije umnogome različiti od gore navedenih. Ovde se kaže da je divizija imala 655 poginulih 1.274 ranjenih i 61 nestalog borca i starešinu. Inače, ukupni gubici u beogradskoj operaciji se cene: nemački oko 15.000 poginulih i 9.000 zarobljenih. Prve armijske grupe oko 3.000 poginulih i 4.000 ranjenih; Crvene armije oko 960 poginulih a broj ranjenih nije poznat (*Beogradska operacija*, VIZ, Beograd, 1985, str. 49).